

1997

Norbertijnen in de politiek

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries

Follow this and additional works at: https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner

---

Recommended Citation

Workgroup on Norbertine History in the Low Countries, "Norbertijnen in de politiek" (1997). *Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings.*. 8.
https://digitalcommons.snc.edu/werkgroep_norbertijner/8

This Book is brought to you for free and open access by the Center for Norbertine Studies at Digital Commons @ St. Norbert College. It has been accepted for inclusion in Workgroup on Norbertine History in the Low Countries. Proceedings of their meetings. by an authorized administrator of Digital Commons @ St. Norbert College. For more information, please contact sarah.titus@snc.edu.

Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de
Nederlanden. Bijdragen van de contactdag

7

Norbertijnen in de politiek

Brussel
1997

Norbertijnen in de politiek

Deze bundel kwam tot stand naar aanleiding van de zevende contactdag van de
Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden
op zaterdag 26 april 1997 in de abdij van 't Park.

Redactie : S. van de Perre

Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de
Nederlanden. Bijdragen van de contactdag

7

Norbertijnen in de politiek

Brussel
1997

Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden

De Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden bestaat uit:
dr. B.J.P. van Bavel, *docent middeleeuwse geschiedenis en K.N.A.W.-onderzoeker, Universiteit van Amsterdam* ;
H. van Bavel, O.Praem., *archivaris van de abdij van Berne-Heeswijk en lid van de Historische Commissie van de Premonstratenzer Orde* ;
dr. L. van Dyck, O.Praem., *archivaris van de abdij van Tongerlo en lid van de Historische Commissie van de Premonstratenzer Orde*.
lic. H. Janssens, O.Praem., *archivaris van de abdij van Averbode en lid van de Historische Commissie van de Premonstratenzer Orde* ;
lic. S. van de Perre, *educatief medewerker Universiteit Vrije Tijd Davidsfonds* ;
lic. L. Vienne, O.Praem., *archivaris van de abdij van Postel* ;

De Werkgroep organiseert jaarlijks, afwisselend in Vlaanderen en Nederland, een thematische contactdag voor belangstellenden. Tot nog toe vonden plaats:

Eerste contactdag, zaterdag 20 april 1991, abdij van Averbode
Norbert van Gennep en de premonstratenzer orde in de Nederlanden

Tweede contactdag, zaterdag 9 mei 1992, abdij van Berne te Heeswijk
De premonstratenzer orde in de Nederlanden. Bronnen en brongebruik

Derde contactdag, zaterdag 15 mei 1993, abdij van Tongerlo
Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van premonstratenzers in de Nederlanden

Vierde contactdag, zaterdag 7 mei 1994, klooster Sint-Catharinadal te Oosterhout
Vrouwen in de premonstratenzer orde

Vijfde contactdag, zaterdag 29 april 1995, abdij van Postel
De stadshoven van de premonstratenzer abdijen in de Nederlanden: refuge, overslagplaats en stedelijke residentie

Zesde contactdag, zaterdag 27 april 1996, abdij van Middelburg
Abdij en stad

Zevende contactdag, zaterdag 26 april 1997, abdij van 't Park
Norbertijnen in de politiek

Voor inlichtingen, suggesties of opmerkingen kan men terecht bij:
H. Janssens, Abdij van Averbode, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode.

Inleiding

Alhoewel de eerste doelstelling van kloostergemeenschappen, ook van de premonstratenzer abdijen, op het zuiver godsdienstig terrein gelegen is, hebben bij hun ontstaan en ontwikkeling ook steeds wereldlijke belangen een niet te onderschatten rol gespeeld. Dit was het geval zowel bij de initiatiefnemers en begunstigers van de stichting als naderhand in de religieuze gemeenschap zelf. Deze aardse belangen situeren zich hoofdzakelijk op het materiële vlak. Bij nader toezien echter kunnen we eveneens politieke betrokkenheid vaststellen. Dit laatste vormde het thema van de zevende contactdag voor norbertijner geschiedenis in de Nederlanden op zaterdag 26 april 1997 in de abdij van 't Park. Daarbij werd vooral de situatie in het hertogdom Brabant uitvoerig belicht. Maar ook de uitzonderlijke positie van de abt van Middelburg in Zeeland kreeg de nodige aandacht. De weerslag van de referaten vindt u in deze bundel.

In de elfde en twaalfde eeuw kenden de politieke structuren in onze gewesten een geweldige evolutie. De gouwen en graafschappen uit de Karolingische en Ottoonse periode moesten definitief plaatsmaken voor de nieuw gevormde landsheerlijkheden. Bij de opbouw hiervan was de stichting van premonstratenzer abdijen een constitutieve factor. In een eerste bijdrage brengt dr. A.-J. A. Bijsterveld een overzicht van de politieke en religieuze ontwikkelingen in het Maas-Demer-Scheldegebied in de elfde en twaalfde eeuw en de plaats van premonstratenzer abdijen hierin.

Daarna wordt een sprong naar de veertiende eeuw gemaakt. Vanaf deze periode stellen we vast dat de premonstratenzer abten een grote invloed hebben in de Brabantse politiek. Hoe dat gekomen is, onderzocht prof. dr. P. Avonds.

Lic. S van de Perre gaat in op de politieke rol van de premonstratenzer abten in de Provinciale Staten van Brabant, vooral dan in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Niet alleen in de Brabantse Statenvergadering vervulden de premonstratenzers een politieke rol van betekenis. In de Staten van Zeeland was de abt van Middelburg het enige lid van de geestelijke stand. Daarnaast fungeerde de abt ook als ambachtsheer en als dijkgraaf. Daarover handelt de bijdrage van emeritus prof. dr. C. Dekker.

In naam van alle aanwezigen dankt de Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden hierbij van harte de abdijsgemeenschap van Park, en in het bijzonder prelaat Frans Swarte, voor het gastvrij onthaal. Via deze weg betuigt de Werkgroep ook haar dank en erkentelijkheid aan de sprekers en auteurs van de bijdragen. Speciale dank ook aan de toehoorders die door hun welwillende belangstelling het welslagen van de contactdag mogelijk maakten.

Een nieuwe orde?

De politieke en religieuze
ontwikkelingen in het Maas-Demer-
Scheldegebied in de elfde en twaalfde
eeuw en de stichting van
norbertijnenabdijen in het tweede kwart
van de twaalfde eeuw

A.-J. A. Bijsterveld

Deze lezing (waarvan hier een voorlopige versie wordt gepubliceerd) is een bewerking van de voordracht getiteld 'Creating a New Order. Noblemen, Bishops, and Premonstratensians in Northern Belgium and the Southern Netherlands (1124-1138)', die ik op 4 april 1995 als *Visiting Scholar in het Department of History* van Princeton University hield tijdens het colloquium 'Twelfth-Century Monastic Thought and Practice', dat werd georganiseerd door het *Program in Medieval Studies*. Kate Elliot van Liere was mij zeer behulpzaam bij het schrijven van de Engelse tekst. Mijn verblijf aan Princeton University werd mogelijk gemaakt door een TALENT-stipendium van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) en een beurs van de Van Coeverden Adrianistichting. Mijn onderzoek in het kader van het project 'Gift exchange als instrument van sociale integratie en politieke machtsvorming in het Maas-Demer-Scheldegebied, circa 950 - circa 1250' wordt mogelijk gemaakt door de Stichting voor Historische Wetenschappen van NWO.

Inleiding

Gedurende de elfde en twaalfde eeuw beleefden de Lage Landen de vorming van praktisch onafhankelijke landsheerlijkheden, waarvan de belangrijkste de graafschappen Vlaanderen en Holland en het hertogdom Brabant zouden blijken te zijn. In de handboeken wordt de periode voorafgaand aan de vestiging van het centraal gezag door de respectievelijke graven en hertogen graag afgeschilderd als een duistere periode. Volgens deze boeken verrees de vorstelijke macht als het ware uit het niets, op de ruïnes van Karolingische instellingen, in een chaotische en ordeloze samenleving, zonder publiek gezag en zonder machtsstructuren¹. Maar dit beeld kan onmogelijk juist zijn: zelfs voorafgaand aan de vestiging van het vorstelijk gezag moeten er structuren hebben bestaan door middel waarvan macht kon worden uitgeoefend. Bij de vestiging van hun soeverein gezag konden de landsheren immers aanknopen bij een voordien bestaande economische en juridische infrastructuur. Bovenal hebben historici nog veel te weinig licht geworpen op de rol van de aristocratie in de politieke, sociale en religieuze transformatie in de Lage Landen tijdens de elfde en twaalfde eeuw. Het was deze omvangrijke en wijdvertakte aristocratie die op lokaal en regionaal niveau de dienst uitmaakte en de noodzakelijke kaders creëerde waarin zij macht kon uitoefenen over mensen, grond en productiemiddelen. Het is nog altijd een open vraag hoe deze adellijke families hun machtsposities opbouwden en continueerden. De vraag hoe macht in concreto werd uitgeoefend is een actuele kwestie in het historische debat.² Vandaag wil ik een bijdrage leveren aan de beantwoording van die vraag door na te gaan welke rol de lokale en regionale aristocratie speelde bij de stichting van enkele norbertijnenkloosters in het tweede kwart van de twaalfde eeuw. Mijn hypothese is dat deze stichtingen van groot belang waren voor de machtspositie van hun stichters.

Deze voordracht is onderdeel van een onderzoeksproject dat de rol van adel en geestelijkheid bestudeert in de vorming van landsheerlijk gezag in een specifieke regio binnen de Lage Landen. Dit onderzoek concentreert zich op de betekenis van het sociale mechanisme van de geschenkenuitwisseling en van formele en informele structuren van conflictbeheersing voor de sociale integratie en machtsvorming in het betrokken gebied. Ik hoop hiermee een revisie aan te brengen op de teleologische geschiedschrijving van het ontstaan van het landsheerlijk gezag in de Nederlanden.

Al in 1963, in een artikel over de Brabantse abdij van Dielegem, brak Georges Despy een lans voor het bestuderen van wat hij noemde 'les mouvements de l'histoire canoniale dans nos régions dans les cadres des principautés territoriales'.³ Hij constateerde dat het merendeel van de omstreeks 1100 in het latere Brabant gestichte kapittels stichtingen betreft 'de caractère seigneurial' (...), dat wil zeggen 'en dehors de toute intervention épiscopale ou princière'. Het waren vooral de grootgrondbezitters die

---

¹ Vergelijk GEARY 1994: 127, 145.

² Zie DAVIES en FOURACRE 1995.

³ DESPY 1963: 259-260. Zie ook VAN DE PERRE 1995.

in hun eigenkerken kapittels oprichtten om de pastorale zorg te verbeteren en uit motieven van sociaal prestige. Despy concludeert dan ook: 'c'est vers les laïcs qu'il nous faut regarder: le succès de l'ordre canonial ou de sa réforme dépendait essentiellement de la faveur que lui accorderaient les princes territoriaux et leurs grands vassaux'. Ook stelt hij vast dat dezelfde grootgrondbezitters en de vorst in Brabant tot in het begin van de twaalfde eeuw bepaald niet warm liepen voor de reguliere kanunniken maar de voorkeur gaven aan seculiere kanunniken. Pas tussen 1125 en 1150 zorgde de Brabantse lekenwereld voor het snelle succes van de norbertijnen.

Raymond van Uytven zag eerder - in een artikel uit 1958-1959 - bij de stichting van de norbertijnenabdijen in het hertogdom Brabant eerst en vooral de graaf van Leuven, tevens hertog van Neder-Lotharingen, aan het werk.⁴ Inderdaad was deze direct of indirect betrokken bij de stichting van enkele kloosters, zoals de norbertijnenabdij van Park. Vermoedt Van Uytven bij de stichting van Tongerlo nog hertogelijke invloed via zijn vazal Giselbert, over zijn bemoeienis bij de oprichting van de abdij van Sint Michiel te Antwerpen en de priorij van Postel is hij al voorzichtiger. Niettemin was Van Uytven destijds ervan overtuigd dat deze stichtingen pasten in een bewuste politiek van hertog Godfried I (1095-1139), vooral gericht op bevordering van de steden, de economie en van het verkeer. Uit het vervolg zal blijken dat ik er een andere mening op na houd.

Het hier centraal staande gebied valt te omschrijven als het noorden van België en het zuiden van Nederland, ofwel het gebied dat globaal begrensd wordt door de rivieren de Maas in het oosten en noorden, de Demer in het zuiden en de Schelde in het westen. Het grootste deel van dit gebied behoorde tot het bisdom Luik; het zuidwesten lag binnen het bisdom Kamerijk. Ten noorden van de Maas lag het bisdom Utrecht, waartoe ook Zeeland bewester Schelde behoorde. Hoewel gesitueerd in het hart van de Nederlanden, was en bleef dit gebied de periferie van de machts- en handelscentra in Vlaanderen, het centrale deel van Brabant, Luik en Holland. Steden, markten en tollens, paltsen en belangrijke burchten ontbraken er in de elfde en twaalfde eeuw of vinden we slechts aan de randen van het gebied.⁵ In de late Middeleeuwen vormde het grootste deel van dit gebied het noorden van het hertogdom Brabant. Het zuidoosten lag binnen het graafschap Loon, dat in 1366 in handen kwam van de prins-bisschop van Luik. Het Midden-Nederlands rivierengebied, waar Maas en Rijn bij elkaar komen, was een gebied waar de graaf van Holland, de hertog van Brabant, en de graven van Gelre en Kleef elkaar de overhand betwistten. Bovendien strekten in de elfde en twaalfde eeuw ook de territoriale en landsheerlijke pretenties van de omringende bisschoppen, de aartsbisschop van Keulen, de bisschop van Luik, en in mindere mate de bisschop van Utrecht, zich uit tot het Maas-Demer-Scheldegebied.⁶ In een eerdere studie hebben Frans Theuws en ik laten zien dat in het Maas-Demer-Scheldegebied nog tot in het begin van de dertiende eeuw gerekend moest worden met de reële macht en het gepretendeerde oppergezag van de aartsbisschop van Keulen. Deze claim berustte, behalve op verspreide bezittingen en rechten, op de verlening van het hertogdom Lotharingen aan aartsbisschop Bruno in 953 en de verlening van het *ducatus* tussen Maas en Rijn aan de aartsbisschop Arnold II van Wied in 1151.⁷ In het kader van de keizerlijke politiek, die de zogenoemde rijksbisschoppen benutte als steunpilaren van de keizerlijke macht, streefde ook de bisschop van Luik naar politieke suprematie in

⁴ VANUYTVEN 1958-1959.

⁵ THEUWS EN BIJSTERVELD 1992: 112. Zie voor een omschrijving van dit gebied ook KUPPER 1981: 83.

⁶ Voor de Utrecht machtspositie zie onder meer VAN ERMEN 1983.

⁷ Zie EWIG 1960; DROEGE 1960; BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1151-1152 n. 3; KUPPER 1974: 128-132; ROTTHOFF 1981; THEUWS en BIJSTERVELD 1992: 127-130.

heel zijn diocees. Deze macht was op haar beurt gevestigd op de aan de bisschop verleende graafschappen (Hoei, verleend in 985; Bruningerode in 987; Haspengouw in 1040), de suzeriniteit over de graafschappen Henegouwen, Loon en Duras (de leenhoogheid over Henegouwen verworven in 1071; die over Loon in 1040 dan wel nog in het derde kwart van de twaalfde eeuw; die over Duras wellicht vòòr 1135) en het omvangrijke patrimonium van de kathedraal van Luik en de Luikse kapittelkerken.⁸ De strategische spreiding van het Luikse bezit, bestaande uit kloosters, kapittels, kastelen, domeinen en diverse rechten, bijvoorbeeld aan de benedenloop van de Maas en langs belangrijke noord-zuidroutes, onderstreept het politieke en territoriale belang hiervan.⁹ In de elfde eeuw kon de bisschop van Luik deze landsheerlijke pretenties in het Maas-Demer-Scheldegebied vrijwel ongestoord uitbouwen en waarmaken. Na het echec van het bisschoppelijk gezag in het eerste kwart van de twaalfde eeuw beleefde de door de keizer gesteunde en op politieke suprematie gerichte Luikse ambitie een nieuw hoogtepunt onder bisschop Rudolf van Zähringen (1167-1191) en keizer Frederik I Barbarossa (1152-1190).¹⁰ Ten laatste in het derde kwart van de twaalfde eeuw voegden ook de graven van Holland en Gelre zich in de machtsstrijd om het Maas-Demer-Scheldegebied.¹¹

In het Maas-Demer-Scheldegebied was tot circa 1100 geen enkele abdij of andere geestelijke gemeenschap gevestigd. Slechts aan de randen, met name in de economisch en politiek belangrijke Maasvallei, treffen we enkele collegiale kapittels en adellijke stiften aan, die meestal waren voortgekomen uit vroegmiddeleeuwse kloostergemeenschappen, te weten de kloosters en kapittels van Aldeneik, Munsterbilzen, Sint-Odiliënberg, Susteren en Thorn. Wel was het gebied doorspekt met *Streubesitz* van uitheemse abdijen als Echternach, Corbie, Lorsch, Nijvel, Saint-Remi te Reims en Sint-Truiden.¹² De cisterciënzers zouden zich hier pas vestigen in de laatste decennia van de twaalfde eeuw, vooral door de stichting van vrouwenkloosters.¹³ Des te opvallender is het dat hier tussen 1124 en 1138, in minder dan veertien jaar tijd, maar liefst zes norbertijngemeenschappen van de grond kwamen, en een zevende indien we de Antwerpse dochterabdij in Middelburg meetellen. De ten zuiden van de Demer gelegen stichtingen te Park (nabij Leuven, 1128), Heylisse (ten zuidwesten van Tienen, 1129/1132), Grimbergen (ten noordwesten van Brussel, 1132) en Dielegem-Jette (ook ten noordwesten van Brussel, overgang naar de norbertijnenorde omstreeks 1140) laten we hier buiten beschouwing. De zeven hier besproken kloosters, waarvan er thans nog vier bestaan, behoorden tot de negentig oudste premonstratenzer kloosters.¹⁴ Twee abdijen werden gesticht in de delta van de Schelde, te weten te Antwerpen en te Middelburg in Zeeland. Twee abdijen kwamen tot stand in het vruchtbare Midden-Nederlands rivierengebied, namelijk de abdij Mariënweerd en de

⁸ KUPPER 1974: 94-95 n. 66 (Duras); KUPPER 1981: 422-431, 523-527. BAERTEN 1969: 16-31 gaat ervan uit het graafschap Loon al in 1040 leenroerig werd aan Luik; KUPPER 1974: 150-151; 1981: 447-448 n. 163 meent daarentegen dat deze verhouding pas tussen 1155 en 1190 tot stand kwam.

⁹ Zie BIJSTERVELD in voorbereiding.

¹⁰ BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1155-1156; KUPPER 1974: 95-96; KUPPER 1992.

¹¹ Zie AARTS 1992. In het Midden-Nederlands rivierengebied deden zij al in het tweede kwart van de twaalfde eeuw hun invloed gelden.

¹² Daarnaast vinden we hier sporadisch bezit van de abdij van Lobbes en de kapittels van Saint-Vincent te Zinnik en van Notre-Dame te Hoei.

¹³ Achtereenvolgens Herkenrode (nabij Kuringen; 1182); Hocht (aan de Maas, nabij Lanaken; 1186); de Munsterabdij te Roermond (1219); de abdij van Binderen te Helmond (1231); Oeteren (ten zuidwesten van Maaseik; 1236); de mannenabdij Sint-Bernardus aan de Schelde (te Hemiksem; 1237); Ter Beek te Sint-Truiden (1237); Rothem te Halen (1239). Zie VAN MOOLENBROEK 1985; VERHELST en VAN ERMEN 1990; VENARDE 1997.

¹⁴ Tussen 1120 en 1129 werden ongeveer veertig norbertijnenkloosters gesticht en tussen 1130 en 1139 circa vijftig, aldus de kaart van BACKMUND 1984. Zie thans ook BOND 1993.

abdij van Berne. Twee abdijen en één priorij ten slotte werden gevestigd in de hoge en droge Kempen, het zandgebied aan weerszijden van de huidige Nederlands-Belgische grens, namelijk de abdijen van Tongerlo en Averbode en de priorij van Postel, een dochterklooster van de abdij van Floreffe. Zoals gezegd wil ik hier nagaan wie deze abdijen stichtten en welke de motieven van de stichters kunnen zijn geweest. Alvorens nader in te gaan op de stichtingsgeschiedenis van deze zeven kloosters schets ik in vogelvlucht de voorgeschiedenis van Norbert en zijn orde.

Norbert van Gennep en de eerste premonstratenzerkloosters

Nadat Norbert van Gennep (of van Xanten; circa 1080-1134) in de winter van 1119-1120 zijn eerste gemeenschap had gesticht in het Noord-Franse Prémontré, kende zijn orde een ongekend snelle uitbreiding, ook in het huidige België en Nederland. Norbert was een actief pleitbezorger van de *Kanonikerreform*, de hervorming van de stand der kanunniken die sinds de elfde eeuw gaande was.¹⁵ Een eerdere hervormingsbeweging van reguliere kanunniken had in de Lage Landen onder meer vaste voet gekregen in de in 1104 gestichte abdij Kloosterrade alias Rolduc, welk klooster een inspiratiebron vormde voor Norbert.¹⁶ Hij streefde naar een monastiek leven van kanunniken en nam daarom in 1121 voor zijn orde de gehele regel van Sint Augustinus aan. In hun kloosters verenigden de norbertijnen de monachale levenswijze met de priesterlijk-kanonikale stand; voorts legden zij grote nadruk op prediking en zielzorg.¹⁷ Tot zijn dood in 1134 was Norbert de centrale figuur in zijn orde. Hij was nauw betrokken bij de stichting van de eerste dochterkloosters van Prémontré en behield de leiding hierover zelfs nadat hij in 1126 was benoemd tot aartsbisschop van Maagdenburg, dat uitgroeide tot 'het Prémontré van het oosten'.¹⁸ Deze eerste stichtingen kenmerkten zich, aldus Stefan Weinfurter, door hun onafhankelijkheid van het bisschoppelijk gezag en hun organisatie als eigenkerken onder de absolute leiding van Norbert.

Norberts idealen sloten nauw aan bij de Gregoriaanse hervormingsbeweging, die sinds de elfde eeuw reageerde op de lekenheerschappij in de kerk en, naast versterking van het kerkelijk gezag en strengere handhaving van het priestercelibaat, een terugkeer naar een strenger geestelijk leven propageerde.¹⁹ Het hervormingsprogramma van Norbert, die zelf afkomstig was uit het Nederrijngebied, vond snelle en brede weerklank zowel bij de adellijke families als bij de bisschoppen in de Lage Landen. De Investituurstrijd had hier tot grote verdeeldheid geleid. De bisdommen Kamerijk en Utrecht hadden al vòòr het concordaat van Worms van 1122 Gregoriaanse bisschoppen in de persoon van Burchard van Kamerijk (1114-1130) en Godebald van Utrecht (1114-1127). Het bisdom Luik gold daarentegen als een bolwerk van het anti-Gregoriaanse kamp, hoewel het niet vijandig stond ten opzichte

¹⁵ Zie LITTLE 1978: 87-90; FELTEN 1984; PETKE 1985: 303-322, en met name WEINFURTER 1984: 164-169; WEINFURTER 1989.

¹⁶ GÄRTNER 1991; DEUTZ 1992.

¹⁷ DEKKER 1984: 172.

¹⁸ Norbert was in ieder geval betrokken bij de stichtingen te Floreffe, Cappenberg, Laon en Antwerpen. Pas in 1128 gaf hij de leiding van Prémontré, Floreffe en Antwerpen op, die van Cappenberg pas met zijn dood in 1134. Zie over de uitstraling vanuit Maagdenburg thans PUHLE en HAGDORN 1996.

¹⁹ DEKKER 1984: 168, 171-172.

van religieuze hervorming.²⁰ Vanuit politiek oogpunt steunde Luik de keizer; op religieus gebied ondersteunde het echter het herstel van de kanonikale tucht. Na de dood van de keizersgezinde bisschop Otbert (1091-1119) barstte in Luik een opvolgingsstrijd los tussen aanhangers van de keizer en de paus.²¹ Meteen na het sluiten van het concordaat van Worms werd echter een nieuwe bisschop gekozen, Albero I (1122-1128), die, evenals zijn collega's van Kamerijk en Utrecht in de jaren 1120 en hun opvolgers in de jaren 1130, belangrijke steun verleende aan de verbreiding van de premonstratenzerorde.²²

De eerste dochter van Prémontré werd in 1121-1122 gesticht in Floreffe, gelegen aan de rivier de Samber in het graafschap Namen.²³ In het stichtingsgoed werd voorzien door de graaf en gravin van Namen. De pretendent op de bisschopszetel van Luik van dat moment, de keizersgezinde Alexander I (1121), hield zich bij deze schenking uiteraard afzijdig, maar zijn opvolger bevestigde de stichting in 1124 en verleende haar een *libertas*.²⁴ Helemaal vrij van bisschoppelijke bemoeienis was Floreffe niet, want de bisschop behield zich onder meer de 'dochterlijke onderwerping' (*filialis subjectio*) voor, dat wil zeggen de geestelijke jurisdictie over het klooster. In 1122 werd een tweede dochterklooster van Prémontré gesticht in het Westfaalse Cappenberg. Hierbij werd, aldus Weinfurter, de bisschop van Münster echter bewust gepasseerd. Daarop volgden de stichting van onder meer de abdij Varlar (1123-1124) in Westfalen, en die van Saint-Martin te Laon (1124).

Zeven norbertijnenstichtingen

De eerste norbertijnenabdij in het Maas-Demer-Scheldegebied kwam tot stand in Antwerpen. Burchard, de Gregoriaanse bisschop van Kamerijk, een oude bekende van Norbert, verzocht hem met een aantal volgelingen te Antwerpen te komen prediken. Dit leidde in 1124 tot het ontstaan van een norbertijnenabdij aldaar, doordat vier kanunniken van het bestaande kapittel van Sint-Michiël de regel van Augustinus en de premonstratenzer levenswijze aannamen. De proost en de acht andere kanunniken bleven seculieren en werden door de bisschop overgebracht naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk.²⁵ Dit optreden van de bisschop van Kamerijk, dat afwijkt van de door Weinfurter geschetste politiek van Norbert om de bisschop afzijdig te houden, werd ingegeven door zijn strijd tegen de 'ketterij' van Tanchelm († 1115). Hij was een rondtrekkend prediker die in de eerste jaren van de twaalfde eeuw in Antwerpen en in Zeeland, gelegen binnen het diocees Utrecht, veel aanhangers had gekregen door zijn

²⁰ CONSTABLE 1977: 207, naar CAUCHIE 1890-1891; zie ook KUPPER 1981: 366-367.

²¹ Over het opvolgingsconflict te Luik, een investituurstrijd in het klein, in de jaren 1119-1122, zie KUPPER 1981: 145-157.

²² Albero was een broer van hertog Godfried I van Neder-Lotharingen. Voor de relaties tussen de bisschoppen van Luik en de norbertijnen vanaf Albero I zie KUPPER 1981: 366-372. De opvolgers waren Lietaert (1131-1135) en Nicolaas I (1136-1167) van Kamerijk, Andries van Utrecht (1128-1139) en Alexander I van Luik (1128-1135).

²³ De abdij van Floreffe werd gesticht op of tussen 27 november 1121 en 25 januari 1122 (STEURS 1993: 118). Zie GRAUWEN 1975: 5-14; WEINFURTER 1984: 166-168; GRAUWEN 1995.

²⁴ MIRAEUS en FOPPENS, *ODH*, IV 359-360 d.d 1124; KUPPER 1981: 367-368. Hierna zou er nauwe band bestaan tussen de bisschop en de abdij (STEURS 1993: 119).

²⁵ VAN MINGROOT 1972a; WEINFURTER 1984: 169; DEKKER 1984: 172; VAN DEN NIEUWENHUIZEN 1992-1993: 205-208.

radicale preken van Gregoriaanse signatuur.²⁶ De actieve prediking van de norbertijnen moest, tien jaar na Tanchelms dood, tegengas geven aan de nog steeds heersende invloed van het Tanchelmisme. De landsheer, Godfried I, graaf van Leuven, hertog van Neder-Lotharingen en markgraaf van Antwerpen (1106-1128), speelde bij de stichting geen grote rol: de omvorming van de Sint-Michielskerk geschiedde, aldus de bisschoppelijke oorkonde uit 1124, met zijn aansporing en op zijn verzoek.²⁷ Dertig jaar later, in 1154, trad zijn kleinzoon en opvolger Godfried III (1142-1190) op als *dominus et advocatus*, 'heer en voogd' van de abdij en haar bezittingen.²⁸ Gedurende de eerste veertig jaar van haar bestaan werd de abdij vooral begiftigd door geestelijken en door 'aanzienlijke lieden, ofwel uit Antwerpen, ofwel ministerialen van het markgraafschap, ofwel inwoners van het hertogdom', zoals de hertog van Brabant het in 1161 uitdrukte.²⁹ Deze schenkers vaardigden vrijwel nooit hun eigen schenkingsoorkonden uit, maar deden een beroep op de bisschop van Kamerijk en vanaf 1154 op de hertog van Brabant om hun donaties op schrift te stellen, zo dit al gebeurde, en om deze te bevestigen. Daarnaast ging de abdij al vroeg over tot het aankopen van goederen, hetgeen uitzonderlijk is vergeleken met de andere Brabantse norbertijnenabdijen.³⁰

De strijd tegen de 'ketterij' van Tanchelm vormde ook de achtergrond van de stichting in 1127 van de abdij van Middelburg, op het eiland Walcheren in Zeeland, dat voor het deel bewester Schelde vermoedelijk tot 1128 behoorde tot het graafschap Vlaanderen.³¹ Het verbaast dan ook niet dat de Antwerpse abdij de moederabdij was van de abdij in Middelburg. Hier was al in 1123 vanuit Vlaanderen een proosdij ontstaan van reguliere kanunniken, die in 1127 overgingen naar de orde van Prémontré. Het initiatief tot deze overgang ging deels uit van de Antwerpse norbertijnen, deels van de bisschop van Utrecht, Godebald, in wiens bisdom Middelburg lag. Hij deelde de gematigde Gregoriaanse gezindheid van een groot deel van de hoge geestelijkheid in Utrecht. Na haar stichting bouwde de abdij geleidelijk een patrimonium op. Volgens Janssens zouden de bronnen om de vorming van dit domein te bestuderen ontbreken en zou het hoe en van wie het grondbezit werd verworven, niet te achterhalen zijn, behalve in het geval van goederen te Werchter en Haacht, die na enkele jaren werden verkocht aan de abdij van Park.³² Dat is wellicht te pessimistisch gesteld, want er zijn ook nog bevestigingsoorkonden. Zo weten we dat bisschop Godebald van Utrecht de jonge abdij een groot aantal eigenkerken schonk, met het doel de invloed van de abdij op de parochiële zielzorg (en dus haar rol in de strijd tegen het Tanchelmisme) te versterken.³³ In het midden van de dertiende eeuw was de voogdij over de abdij in handen van de graaf van Holland.³⁴

In 1129 fourneerden leden van het adellijke geslacht Van Cuijk, dat een machtige positie innam in het Midden-Nederlands rivierengebied en in Utrecht, het

²⁶ DEKKER 1984: 169-170.

²⁷ GOETSCHALCKX, *OSM*, 5-8 nr 3 d.d. 1124 (*hortatu etiam et petitione*); VAN DEN NIEUWENHUIZEN 1992-1993: 206. In 1135 zorgde de hertog voor de restitutie aan de kerk van tienden die door Godfried van Bouillon geschonken sindsdien vervreemd waren GOETSCHALCKX, *OSM*, 8-11 nr 4 d.d. 1135.

²⁸ GOETSCHALCKX, *OSM*, 26-27 nr 13 d.d. 1154; zie ook *ibidem*, 22-24 nr 11 d.d. 1154.

²⁹ GOETSCHALCKX, *OSM*, 33-34 nr 17 d.d. 1161, 34-36 nr 18 d.d. 1161, waarin de hertog *Quicquid etiam ingenuorum virorum vel Antwerpensium vel ministerialium marchialium sive in ducatu nostro manentium dono collatum est, consentio et confirmo* (...).

³⁰ VAN BAVEL 1993: 204-206.

³¹ DEKKER 1984: 173-175; JANSSENS 1991; HENDERIKX 1993; HENDERIKX 1996.

³² JANSSENS 1991: 20.

³³ HENDERIKX 1996: 37-38.

³⁴ VAN BAVEL 1993: 150.

stichtingsgoed voor de stichting van de abdij Mariënweerd.³⁵ De stichtingsoorkonde werd uitgevaardigd door bisschop Andries van Utrecht (1128-1139), naar verluidt eveneens een lid van de familie Van Cuijk. Via de handen van de bisschop (*per nostras manus*) nam de abt van de abdij van Laon het stichtingsgoed aan. Hij droeg vervolgens zorg voor de uitvoering van de stichting, die onder zijn paterniteit werd gesteld. Ondanks de nauwe betrokkenheid van de bisschop was de abt van Laon de belangrijkste vormgever van de stichting.³⁶ Bas van Bavel heeft in zijn proefschrift helder uiteengezet dat een combinatie van motieven ten grondslag lag aan de stichting van deze abdij. Hier waren het niet de aanhangers van Tanchelm die bestreden moesten worden, zoals in Antwerpen en Middelburg. In de eerste plaats had bisschop Andries van Utrecht in zijn vorige positie als domproost en vervangend bisschop van Luik kennis gemaakt met de norbertijnen van Floeffe.³⁷ In 1128 ontmoette hij op de hofdag te Aken zowel Norbert van Gennep als bisschop Burchard van Kamerijk, die de aanzet had gegeven tot de abdijsstichting in Antwerpen. De stichting van norbertijnenkloosters, die in tegenstelling tot cisterciënzerkloosters niet volledig exempt waren, leende zich beter voor de versteviging van het bisschoppelijk gezag. Dit strookte met Andries' landsheerlijke politiek tot consolidatie van het Sticht Utrecht. In de stichtingsoorkonde van Mariënweerd werd uitdrukkelijk bepaald dat de abdij gehoorzaamheid verschuldigd was aan de bisschop, hetgeen opnieuw de door Weinfurter geschetste regel van onafhankelijkheid van de norbertijnenkloosters ten opzichte van de bisschop weerspreekt. Van even grote betekenis waren echter de verwantschap, vriendschap en geografische afkomst waardoor bisschop Andries' familieleden verbonden waren met andere adellijke families in Westfalen en het Nederrijngebied.³⁸ Deze waren de norbertijnenorde welgezind en stichtten verscheidene kloosters. Ook politieke overwegingen speelden een rol bij de stichting van Mariënweerd. Gezien het omvangrijke machtscomplex van de Van Cuijks, opgebouwd uit allodia, een rijksleen, drie graafschappen, hoge kerkelijke posities, en verstevigd door een succesvolle huwelijkspolitiek, leek niets een ontwikkeling van deze familie tot landsheren in Midden-Nederland in de weg te staan. De abdij Mariënweerd werd gesticht op het hoogtepunt van haar macht en was dan ook bedoeld als een huisklooster. Een uit de hand gelopen conflict met de grafelijke familie van Holland en met de keizer in 1133-1134 betekende echter het definitieve einde van de politieke rol van de Van Cuijks in dit gebied.³⁹ Daarmee raakte de abdij Mariënweerd al vrijwel meteen na haar stichting haar status van Cuijks huisklooster en haar adellijke beschermers kwijt en kwam zij haast volledig op eigen benen te staan. Nadat de Cuijkse invloed in het omringende gebied grotendeels was weggevallen, wist geen van de omringende landsheren (de graaf van Holland, de graaf van Gelre en de hertog van Brabant) greep op de abdij te krijgen. Zo heeft de abdij, in tegenstelling tot de meeste andere norbertijnenkloosters, ook nooit een voogd gehad.⁴⁰ Niettemin zijn telgen uit de familie Van Cuijk de abdij tot aan het begin van de veertiende eeuw blijven begunstigen door aanvullende schenkingen. Men heeft de stichting van de abdij dus zeker niet opgevat als een eenmalige actie, maar als de schepping van een langdurige band tussen familie en instelling.⁴¹ Behalve door hen werd de abdij tot circa 1160 slechts begiftigd door een ministeriaal van de bisschop van

³⁵ DEKKER 1984: 175-180; VAN BAVEL 1993: 43-44, 112-124, 607-610.

³⁶ VAN BAVEL 1993: 189.

³⁷ VAN BAVEL 1993: 119, 123-124. Zie ook KUPPER 1981: 161 n. 280, 163, die zijn afstamming uit het geslacht van Cuijk betwijfelt.

³⁸ Zie KOHL 1984.

³⁹ VAN BAVEL 1993: 125-129.

⁴⁰ VAN BAVEL 1993: 129, 194-200.

⁴¹ Vergelijk ROSENWEIN 1989: 202-207, die in dit kader spreekt van 'system of give and take', waarin grondbezit symbolisch werd gebruikt om monniken en leken aan elkaar te binden. 'If questions arose, if memories needed jogging, the processes of redonations, quitclaims, and precarial donations reaffirmed (at the least) the old connections.' Zie ook BOUCHARD 1991; BIJSTERVELD 1996.

Utrecht, een geestelijke verbonden aan de kathedraal van Utrecht en de bisschop van Luik.⁴² Om politieke redenen zouden de graven van Holland - en vooral de gravinnen, die veelal stamden uit de Brabantse hertogelijke familie - in de dertiende eeuw door schenkingen een nauwe band met de abdij aangaan.⁴³

Vijf jaar na de stichting van Mariënweerd, kwam, slechts twintig km zuidelijker, haar eerste dochterstichting tot stand, namelijk de abdij van Berne. Deze werd in 1134 gesticht door de edelman Folkold van Berne en zijn echtgenote Bescela van Someren.⁴⁴ Zij fourneerden het stichtingsgoed, dat ook nu 'via de handen' van Andries van Cuijk, bisschop van Utrecht, werd overgegeven aan de abt. Folkold was waarschijnlijk een partijganger van de Van Cuijks en werd evenals zij in het nauw gebracht door de Hollandse machtsuitbreiding in het rivierengebied. In vergelijking met de Van Cuijks hebben we hier te doen met een kleine kasteelheer, behorend tot de regionale adel. De motivatie van het stichtersechtpaar lag minstens ten dele besloten in hun kinderloosheid. Reeds in 1132 hadden zij twee verwanten, die als reguliere kanunniken leefden in de abdij Kloosterrade, aangetrokken om in het kasteel van Berne te komen wonen. Door interne strubbelingen kwam het niet tot een kloosterstichting. Daarna vestigden Folkold en zijn vrouw, wellicht op instigatie van de bisschop, hun oog op de naburige norbertijngemeenschap van Mariënweerd. Nadat zij hun goederen aan de abdij hadden geschonken, namen beiden het norbertijnenhabijt aan.⁴⁵ De band tussen de abdij van Berne en de bisschop van Utrecht was minder hecht, omdat hij niet zo direct bij de voorbereiding betrokken was als bij de stichting van Mariënweerd en ook geen familie van de stichter was. Niettemin betuigde de bisschop door een schenking zijn instemming met deze stichting. Berne kreeg bij de stichting geen voogd toegewezen, maar later blijkt de hertog van Brabant als zodanig op te treden, nadat hij in 1231 de norbertijnen van Berne onder zijn hoede had genomen en nadat keizer Frederik II (1215-1250) in 1235 en rooms-koning Willem II van Holland (1247-1256) hem in 1248 de bescherming over de abdij hadden opgedragen.⁴⁶ Het geringe aantal contacten tussen het Hollandse gravenhuis en de abdij van Berne is opmerkelijk, te meer daar deze abdij toch zeer strategisch gelegen was aan de rivier de Maas, in een gebied dat betwist werd door Holland, Brabant en Kleef.⁴⁷ Na Folkolds dood in 1149 zou een oomzegger de abdij van Berne lastig vallen over de erfenis van zijn oom. Om hem tevreden te stellen heeft de abt toen rechten en goederen die eertijds aan Folkold hadden toebehoord, aan hem afgestaan.⁴⁸ We zien hier een goed voorbeeld van het door Barbara Rosenwein beschreven mechanisme waarin conflicten

⁴² VAN BAVEL 1993: 154-157, 271.

⁴³ VAN BAVEL 1993: 136-154, 210.

⁴⁴ DEKKER 1984: 180-181; VAN RIJ 1987; VAN BAVEL 1993: 127, 188-189, 196-197, 269.

⁴⁵ De stichtingsgoederen waren, behalve te Berne, gelegen te Maasmond (waarschijnlijk bij Hedikhuizen; afkomstig van Bescela?), Woerd, Erp (van Bescela?), Altforst, Maarsbergen en Babiloniënbroek (zie VAN RIJ 1987: 108, 124, 125 n. 21, 128; CAMPS, ONB, 202-203 nr 113 d.d. [eerste kwart dertiende eeuw]). Onder abt Everhard I (1134-1168) verwierf de abdij goederen in Rijswijk, Wijk, Gaal (onder Schaijk), Bernheze, Sanden en Dennenburg (VAN RIJ 1987: 104-106, 109, 132). Daarnaast bezat de abdij een stuk land bij Zyfflich, vermoedelijk uit Folkolds erfenis, dat na diens dood, tezamen met Erp, werd teruggegeven aan zijn neef Gerard Briewe. Zie ook VAN DIJK 1970; MOSTERT 1982; STEURS 1993: 171-190.

⁴⁶ In 1231 nam de hertog de kanunniken van Berne onder zijn hoede bescherming en beloofde hij hen de bescherming van zijn opvolgers (*Et ut servitium eorum sanctum crescat in Domino et pax augeatur, in defensione mea eos suscepi et tuitionem posterorum meorum promisi*; CAMPS, ONB, 234, 235 nr 159 d.d. 1231 [maart 21-1232 april 10]; zie STEURS 1993: 185). Zie VAN BAVEL 1993: 150, 195, 199-200. Volgens STEURS 1993: 176, trad de heer van Cuijk in 1196 op als voogd van de abdij, ten minste over haar goed in Bernheze (CAMPS, ONB, 145-147 nr 85 d.d. 1196 [tussen 13 mei en 4 juni]).

⁴⁷ VAN BAVEL 1993: 139-141.

⁴⁸ VAN RIJ 1987: 132.

en renunciaties dienden om de oude banden tussen de stichtersfamilie en het klooster nieuw leven in te blazen.⁴⁹

De eerste norbertijnenabdij in de Belgische Kempen werd vanuit Antwerpen gesticht in Tongerlo. De precieze omstandigheden van de stichting zijn in duister gehuld. De zogenaamde stichtingsoorkonde, gedateerd op 1133, is een vervalsing van rond het midden van de twaalfde eeuw. Deze is niet gebaseerd op een originele oorkonde, maar combineerde inhoudelijke gegevens uit de pauselijke bul voor de abdij van 1146 met elementen uit een charter voor een andere premonstratenzerabdij.⁵⁰ De oudste bewaarde 'echte' oorkonde van de abdij dateert uit 1133.⁵¹ Indien bisschop Burchard van Kamerijk, die op 3 januari 1130 overleed en die als oorkonder van de vervalste stichtingsoorkonde optreedt, inderdaad betrokken was bij de stichting van Tongerlo, moet deze uiterlijk geschied zijn in 1129. De naam van de stichter, ene Giselbert, wordt in de zogenaamde stichtingsoorkonde niet genoemd en wordt pas vermeld in een pauselijke bul uit 1186.⁵² Niettemin ontving de abdij al in 1146 de eerste pauselijke bevestigingsoorkonde of *pancarta*, waarin de schenkingen van minstens acht lokale aanzienlijken worden opgesomd.⁵³ De vervalsing van de stichtingsoorkonde en de late vermelding van de naam van de stichter worden meestal geïnterpreteerd als een indicatie voor onregelmatigheden rondom de stichting.⁵⁴ Echter, een analyse van de oudste oorkonden voor de abdij van Tongerlo laat zien dat hierin ook de namen van andere schenkers niet systematisch worden vermeld en soms pas opduiken in latere bevestigingsoorkonden. Dit wil niet zeggen dat de namen van de schenkers vergeten werden. Zij werden opgetekend in het necrologium van het klooster, evenals de naam van de stichter, die, blijkens deze necrologiumaantekening, als convers in het klooster intrad.⁵⁵ Net als in het geval van de abdij van Berne stelde een telg uit de regionale adel zijn erfgoederen ter beschikking voor de stichting van een norbertijnenabdij, waarin hij vervolgens zelf intrad. Omdat in de genoemde pauselijke bul uit 1186 ene Engelbert van *Casterlo* wordt aangeduid als de *coheres* of mede-erfgenaam van Giselbert, wordt de laatste ook wel 'Van Kasterlee' genoemd.⁵⁶ Het is mij niet duidelijk op grond van welk gegeven Van Uytven Giselbert betitelt als 'een der

⁴⁹ Zie noot 41.

⁵⁰ ERENS en KOYEN, *OAT*, 1-4 nr 1 d.d. <1130-1133>; VAN MINGROOT 1972b: 649-650; KOYEN en VAN DYCK 1992-1993: 276-277.

⁵¹ ERENS en KOYEN, *OAT*, 4-5 nr 2 d.d. 1133.

⁵² RAMACKERS 1933-1934 II 425-426 nr 277 (fragment); ERENS en KOYEN, *OAT*, 57-62 nr 36 d.d. 1186 september 6: (...) *Totam Giselberti terram, fundatoris ejusdem ecclesie, tam in Tungerlo quam in Wimpele et in Lanchem et in aliis quibuscumque locis ille possiderat. Terram in Ovele. Terram quam suscepistis ab Engelberto de Casterlo, coherede videlicet predicti Ghiselberti fundatoris ecclesie.* (...). Vanwege de aanduiding van Giselberts mede-erfgenaam Engelbert als 'van Kastelree', wordt ook Giselbert in de historiografie genoemd naar deze plaats (gelegen tussen Turnhout en Geel).

⁵³ ERENS en KOYEN, *OAT*, 5-8 nr 3 d.d. 1146 maart 15: (...) *Duas partes decimæ ejusdem ecclesie et dominicaturam, videlicet xl. bonarios cum molendino uno; terram in eadem parrochia solventem annuatim decem et novem sextaria brasii cum decem vasculis orde; terram insuper ibidem solventem duodecim solidos et denarium unum cum ceteris terræ debitis et manso uno solvente manipulum quartum, et insuper mansum unum; Wimpele mansum solventem quinque solidos cum ceteris debitis; Lanchem mansum solventem quinque solidis cum suis debitis; Uvele terram solventem tres solidos et dimidium cum reliquis debitis; terram quam suscepistis ab Engelberto pro qua annuatim duo sextaria et dimidium brasii et duodecim denarios ei exsolvetis* (...). Het stichtingsgoed bestond uit tienden, land en hoeven in Tongerlo, in de Wimpelhoef (onder Stelen, bij Geel), te Lanchem (onder Noorderwijk) en in Oevel. Delen van deze schenking werden ook bevestigd in de pauselijke bul van 1233 maart 5 (*ibidem*, 153-157 nr 111). Zie over de samenstelling van de stichtingsgoederen van Tongerlo ook VAN BAVEL 1993: 267-268.

⁵⁴ VAN ERMEN 1983: 37; KOYEN en VAN DYCK 1992-1993: 277.

⁵⁵ Herdacht op 6 oktober: *commemoratio Giselberti conversi, huius ecclesie fundatoris* (Van Spilbeeck 1902: 201; KOYEN en VAN DYCK 1992-1993: 277 n. 132).

⁵⁶ Zie noot 52.

hertogelijke vazallen'.⁵⁷ De Sint-Michielsabdij te Antwerpen fungeerde als moederabdij. Ook al waren de omstandigheden rondom de stichting van Tongerlo wellicht anders dan die rond de stichting van de Antwerpse abdij, gezien de filiatie is ook hier een actieve inbreng van de bisschop van Kamerijk aannemelijk.

Ook hier was de landsheer, de hertog van Brabant, die later zo'n grote greep op de abdij had, niet betrokken bij de stichting. In 1146 wordt hij in de pauselijke bul genoemd als degene die de abdij *patrocinium* moest verschaffen.⁵⁸ In een tussen 1146 en 1159 in naam van hertog Godfried III opgestelde oorkonde maakte deze bekend de *advocatia* van de abdij van koning Koenraad III (1138-1152) ontvangen te hebben en dat deze aan niemand *in feodum* mocht worden gegeven.⁵⁹ Deze benoeming van de hertog tot voogd van alle abdijen in zijn machtsbereik door keizer Koenraad III zou zijn geschied tussen 1138 en 1146.⁶⁰ Sindsdien bestond er een nauwe band tussen de abdij van Tongerlo en de hertog, die zich onder meer uitte in een grote milddadigheid. Zo zijn van hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235), afgezien van alle oorkonden waarin hij optrad als belangenbehartiger, maar liefst zeven schenkingsoorkonden bewaard uit de periode 1197-1233, waarvan vier uit de laatste vier jaar van zijn leven.⁶¹

Tussen 1133 en 1135 kwam ongeveer vijftien km ten zuidoosten van Tongerlo nog een norbertijnenabdij tot stand, namelijk in Averbode, gelegen in het bisdom Luik en op de grens van het graafschap Loon en het (latere) hertogdom Brabant.⁶² Ook hier bestaat het stichtingsdossier gedeeltelijk uit vervalste oorkonden, maar niettemin is duidelijk dat hier de landsheer, in dit geval de graaf van Loon, Arnold II (vermeld 1125-1138, † vòòr 1140), optrad als belangrijkste stichter.⁶³ Hij schonk zijn *allodium* te Averbode aan de norbertijnen, welke schenking door bisschop Alexander I van Luik (1128-1135) tussen 1133 en 1135 werd bevestigd.⁶⁴ Uit deze oorkonde blijkt echter dat de graaf van Loon niet in zijn eentje opereerde, maar dat hij kon rekenen op de steun en instemming *aliorum nobilium participium suorum*, van andere adellijke deelgenoten, te weten Arnold van Aarschot, Arnold II, heer van Diest, en Cuno, heer van Repen, alsmede van abt Rodulf van Sint-Truiden.⁶⁵ Diens optreden valt te verklaren uit het feit dat de abdij van Averbode werd gesticht in een reeds bestaande kapel die cijnsplichtig was aan de benedictijnenabdij van Sint-Truiden.⁶⁶ Of de eerste

⁵⁷ VAN UYTVEN 1958-1959: 178-179.

⁵⁸ ERENS en KOYEN, OAT, I, 5-8 nr 3 d.d. 1146 maart 15: *Prohibemus autem ut ipsius loci advocatiam nullus usurpet, sed dominus Lovaniae, qui pro tempore fuerit, sicut a carissimo filio nostro Cunrado Romanorum rege rationabiliter statutum est, absque aliqua exactione vobis et rebus vestris patrocinium prebeat.*

⁵⁹ ERENS en KOYEN, OAT, I, 8-9 nr 4 d.d. [1146 maart 15 - 1159]: (...) *ego Godefridus (...) advocatiam illius loci a gloriosi Romanorum rege Conrado susceperim ut omni exactione exclusa et tali condicione supposita, nulli eam nec ego nec nec aliquis successorum meorum in feodum dare debeat.* (...)

⁶⁰ Zie hierna noot 113.

⁶¹ ERENS en KOYEN, OAT, I, 80-81 nr 45 d.d. 1197; 94-95 nr 58 d.d. 1209; 122-123 nr 80 d.d. 1221 of 1222 april [1 - 30]; 145-146 nr 103 d.d. 1232 januari 18; 147-148 nr 105 d.d. 1232 [april 11 - 1233 april 2]; 148-149 nr 106 d.d. 1232 [april 11 - 1233 april 2]; 159-160 nr 114 d.d. 1233 [april 1 - 1234 april 22].

⁶² KOYEN 1969: 626-628; JANSSENS 1990; DEKKERS 1993: 32-34; 1995b; BENEDIXEN 1996.

⁶³ BAERTEN 1966; idem 1969: 40, 46.

⁶⁴ EVERS z.j.: 1-4 nr 1 d.d. [1133-1135]; zie JANSSENS 1990: 6-14. Van de initiële schenking is een, tussen 1180 en 1220 vervalste oorkonde overgeleverd (EVERS z.j.: 4-6 nr 2 d.d. <1135>; zie JANSSENS 1990: 14-22.

⁶⁵ Voor deze participanten zie JANSSENS 1990: 7-8 en n. 11.

⁶⁶ PIOT CAST, 29-33 nr 32 d.d. 1107 mei 25: (...) *de ecclesia Averbodensi bisantum unum.* Zie ook de oorkonde uitgevaardigd door bisschop Stefan van Metz, het eigenlijke hoofd van de abdij van Sint-Truiden (EVERS z.j.: 6-7 nr 3 d.d. 1136; JANSSENS 1990: 22-26).

kanunniken ook hier uit de Sint-Michielsabdij te Antwerpen kwamen, zoals vaak is aangenomen, is recent op goede gronden bestreden door Bernhard Benedixen: de oudste bronnen zeggen er althans niets over.⁶⁷ Pas aan het begin van de dertiende eeuw wordt de abt van Antwerpen als vaderabt van Averbode genoemd. Benedixen vermoedt zelfs dat de gemeenschap in Averbode aanvankelijk gesticht werd als een 'vrije' gemeenschap van kanunniken en mogelijk ook van vrouwen, die zich pas na enkele jaren, tussen 1136 en 1139, bij de orde van Prémontré zou hebben aangesloten.⁶⁸ Een dergelijke gang van zaken zagen we ook in Antwerpen en Middelburg. De abdij van Averbode viel van meet af aan volledig onder de jurisdictie en bescherming van de bisschop van Luik en wordt in 1155 zelfs genoemd als behorend tot de bezittingen van het Luikse domkapittel.⁶⁹ De graaf van Loon trad vanaf het midden van de jaren 1150 op als haar voogd, welke voogdij werd erkend door de hertog van Brabant.⁷⁰ In de pauselijke bul voor de abdij uit 1139 werd daarentegen nog bepaald dat het klooster 'niemand behalve de bisschop als voogd zou hebben'.⁷¹ Het is jammer dat we de geschiedenis van de graven van Loon in deze periode niet goed genoeg kennen om veel te kunnen zeggen over hun sociale en politieke netwerk en hun bemoeienis met de religieuze en politieke ontwikkelingen in die periode. Jean Baerten besteedt in zijn standaardwerk slechts en passant aandacht aan de stichting van Averbode, die toch een majeure gebeurtenis in de regering van Arnold II geweest moet zijn.⁷² Het wachten is ook op een moderne kritische uitgave van de oorkonden van de abdij van Averbode, opdat de omstandigheden van de stichting en het verdere dotatieproces nader gereconstrueerd kunnen worden.⁷³ Zeker is wel dat de abdij van Averbode beschouwd kan worden als een soort huisklooster van de graven van Loon, gezien het aantal schenkingen aan de abdij dat door hen werd verricht.

De laatste premonstratenzergemeenschap die hier werd gesticht was de priorij van Postel. De belangrijkste bron voor de vroegste geschiedenis van dit klooster is een tussen 1173 en 1179 geschreven tekst, waarin de kanunniken van Floreffe de verwervingen van bezittingen en rechten ten gunste van hun dochterklooster te Postel opsomden.⁷⁴ De kanunniken stelden toen een lijst op van het bezit dat sinds circa 1130 door schenking en aankoop was verworven, dat wil zeggen gedurende een periode van meer dan veertig jaar. Zij deden dit vermoedelijk op basis van aantekeningen in een *liber traditionum*, een 'boek van schenkingen', of in een obituarium, met een

⁶⁷ BENEDIXEN 1996: 173-181.

⁶⁸ BENEDIXEN 1996: 177-181.

⁶⁹ Bevestiging door paus Adrianus IV (1154-1159) d.d. 1155 juli 24: BORMANS e.a., *CSL*, I 74-76 nr 45; bevestiging door keizer Frederik I Barbarossa d.d. 1155 september 7: *ibidem*, 76-80 nr 46; *MGH DD Friderici I*, ed. H. APPELT (5 dln; Hannover, 1975-1990) I 206-208 nr 123; KUPPER 1981: 523-527; BENEDIXEN 1996: 194.

⁷⁰ Zie BENEDIXEN 1996: 193-199. DEKKERS 1993: 33, noemt als eerste vermelding van de graaf van Loon als voogd een oorkonde uit 1188. Zie EVERS z.j.: 19-20 nr 11 d.d. 1154: oorkonde van graaf Lodewijk I van Loon (1138/1140-1171), waarin hij zich *legitimus Averbodiensis ecclesie advocatus* noemt (volgens JANSSENS 1990: 29-32, 44-45, is deze oorkonde vervalst). Volgens een oorkonde uit 1155, inzake een schenking van goederen in Maaseik (EVERS z.j.: 21-22 nr 12 d.d. 1155), *elegit me* (= de graaf van Loon) *ecclesia Averbodiensis ibi in advocatum*. In 1160 (*ibidem*, 24-25 nr 14 d.d. 1160) noemt hij zich *advocatus prefati claustrum et comes et advocatus*. Interessant is de frase in de oorkonde uit 1162 inzake het goed te Maaseik (*ibidem*, 28-29 nr 17 d.d. 1162) die meldt dat de abt van Averbode graaf Lodewijk van Loon tot voogd van dit goed heeft gekozen en aangenomen *quia sue ecclesie amicus et defensor extitit*.

⁷¹ EVERS z.j.: 8-10 nr 4 d.d. 1139 april 16: (...) *nec aliquem preter episcopum habeat advocatum*. Zie ook JANSSENS 1990: 26-28.

⁷² Ook de Loonse bemoeienis met stichting van het Sint-Odulfuskapittel te Borgloon (gesticht vòòr 1047) en de cisterciënzerinnenabdij van Herkenrode (1182) worden door hem ternauwernood behandeld.

⁷³ De eerste aanzet hiertoe is onlangs geleverd in DEKKERS 1995b.

⁷⁴ Voor de datering en een analyse zie STEURS 1993: 117-135.

samenhangende administratieve en liturgische functie, aangevuld met de herinnering van de ontvangers. Deze lijst diende als concept voor een oorkonde die waarschijnlijk naar de paus werd gezonden om van hem een bevestiging van de bezittingen en rechten van de abdij van Floreffe te verkrijgen. De abdij ontving deze bevestiging inderdaad in 1179.⁷⁵ Het concept is in afschrift overgeleverd in het dertiende-eeuwse cartularium van Floreffe; de gezegelde oorkonde (*carta*) is zowel in origineel als in afschrift in hetzelfde cartularium bewaard.⁷⁶ De tekst van concept en gezegelde oorkonden verschilt aanzienlijk, maar omdat de onderlinge vergelijking van beide teksten ons zou afleiden van ons thema, zal ik me beperken tot de tekst van het concept. Volgens deze tekst schonk de edelman (verderop ook aangeduid als ridder) Fastraad van Uitwijk op een onbekend moment na de stichting van de abdij van Floreffe, die plaatsvond in 1121-1122, het derde deel van een landgoed aan deze abdij. Op dat landgoed werd de kerk van Postel gebouwd en vervolgens een *cenobium* of klooster gesticht als dochter van Floreffe. Aangezien het bezit van Postel niet wordt bevestigd in de pauselijke bul voor de abdij van Floreffe uit 1128 en wél in die van 1138, kan de schenking door Fastraad nader gedateerd worden tussen 1128 en 1138.⁷⁷ In 1140 werd de kloosterkerk ingewijd en bij die gelegenheid deed dezelfde Fastraad een tweede schenking, die werd opgetekend als de eerste gift (*prima dona*) aan het klooster Postel. Daarna trad de schenker als monnik in in de benedictijnenabdij van Oostbroek, nabij Utrecht.⁷⁸ De stichter was afkomstig uit Uitwijk, gelegen in het Land van Altena in het Midden-Nederlands rivierengebied, niet ver van de abdijen van Berne en Mariënweerd.⁷⁹ Blijkbaar beschikte hij echter ook over goederen in zuidelijker streken, net als veel van zijn stand- en streekgenoten, die door huwelijk en verwantschap verbonden waren met de adel in de Kempen.⁸⁰ De rest van het stichtingsgoed van deze priorij werd in 1140 en later geschonken door enkele onderling verwante adellijke families uit de regio. In de eerste tachtig jaar van het bestaan van Postel had de hertog van Brabant geen bemoeienis met deze priorij. Vanaf 1215 zou hertog Hendrik I (1190-1235) het klooster rijkelijk bedenken en de belangen van de kloosterlingen behartigen.⁸¹

Terzijde wil ik nog vermelden dat minstens zes van deze zeven kloosters werden gesticht als dubbelkloosters, als gemeenschappen waarin zowel mannelijke kanunniken en conversen als vrouwelijke lekenzusters leefden. Hoewel de abt van

⁷⁵ BARBIER 1892: II 34-36 nr 54 d.d. 1179 maart 12; CAMPS, *ONB*, 116-117 nr 71 (fragment).

⁷⁶ Deze analyse van het vervaardigingsproces van een concept en de daaropvolgende uitvaardiging van een gezegelde *carta* of *notitia* ontleen ik aan Martien Dillo. Zijn bevindingen verschillen radicaal van die van CAMPS, *ONB* 107-114 no. 69 ad datum <1173(?)>, en die van STEURS 1993: 117-135. Beiden beschouwen de *carta* (= CAMPS, *ONB*, nr 69, tekst I) als de *Vorlage* van de andere, 'vervalste' tekst (= CAMPS, *ONB*, nr 69, tekst II). In feite herneemt Dillo het standpunt van BARBIER 1892 II p. 32 n. 1, die *carta* beschouwde als 'l'abrégé du précédent'. Zie nu BIJSTERVELD 1997.

⁷⁷ Op 21 december 1138 ontving de abdij haar eerste pauselijke bevestiging die het derde deel van Postel noemt (MIRAEUS en FOPPENS, *ODH* IV 120-121 d.d. 1138; HERMANS 1992-1993: 178; STEURS 1993: 119).

⁷⁸ Naar mijn mening trad Fastraad pas in te Oostbroek na 1140, omdat hij bij de schenking ter gelegenheid van de kerkwijding in 1140 nog *miles* wordt genoemd. In het concept van de akte wordt ook duidelijk gesteld dat hij pas na deze tweede schenking het habijt aannam: *His ita peractis idem miles Fastradus habitum religionis induit* (...).

⁷⁹ Zie over de Van Uitwijks onder meer KLAVERSMA 1978: 12-13; BRAAMS 1995: 52-56 en n. 119; 1996: 94-97.

⁸⁰ Zo was Folkold, de stichter van Berne, gehuwd met de uit Someren afkomstige Bescela. De Van Cuijks waren verwant met de Van Rodes, wier bezit niet alleen in en om Sint-Oedenrode en in Peelland gelegen was, maar ook in het rivierengebied en in de Kempen (Hoogeloon). De Van Cuijks vinden we ook in Asten en Lierop.

⁸¹ MIRAEUS en FOPPENS, *ODH*, IV 534 d.d. [circa 1215] (= BARBIER 1892 II 70 nr 147 d.d. [vers 1218]); CAMPS, *ONB*, 181-182 nr 112 d.d. 1215; 183-184 nr 115 d.d. 1219 juni; 212-213 nr 139 d.d. 1227.

Prémontré al omstreeks 1140 het initiatief had genomen tot opheffing van deze situatie door de opsplitsing van deze dubbelkloosters in twee afzonderlijke kloosters voor mannen en vrouwen, gingen de hier besproken abdijen er niet alle even snel toe over nonnenkloosters in te richten.⁸² In de jaren 1155-1161 beschikte de Antwerpse Sint-Michielsabdij over een *curtem in qua sorores habitant* (...). Wellicht woonden de zusters hier dus afzonderlijk. Pas in 1254 werd de nonnenafdeling van Antwerpen naar Zandvliet verplaatst.⁸³ Volgens het begin-dertiende-eeuwse stichtingskroniekje van de abdij van Berne zou de echtgenote van de stichter reeds een zusterklooster hebben gesticht, dat overigens geen lang leven beschoren was.⁸⁴ De zusters van de abdij van Tongerlo verhuisden onder abt Hubert (1157-1167) naar het klooster Euwen onder Broechem, een klooster dat eveneens mettertijd zou verdwijnen.⁸⁵ De abdij Mariënweerd stichtte omstreeks 1216 het nonnenklooster Zennewijnen.⁸⁶ Voor de norbertinessen in Averbode, vermeld vanaf 1151, werd pas tussen 1230 en 1246 het klooster Keizerbosch (in Neer) gesticht.⁸⁷ In Postel, waar vrouwen nog worden vermeld in de periode 1218-1235, verdwenen zij pas na 1270. De laatste kloosterzuster van Postel zou pas in 1317 overleden zijn.⁸⁸

Stichtingen in een periode van politieke en religieuze transformatie

Bij al deze stichtingen behielden de bisschoppen zich de spirituele rechtsmacht over de abdijen voor, in weerwil van Weinfurters aanname dat de eerste norbertijnenstichtingen zich kenmerkten door hun onafhankelijkheid van het bisschoppelijk gezag. Dit kan kloppen in de meer keizersgezinde bisdommen van het Duitse rijk, maar kennelijk niet in de Nederlanden. Opvallend is echter dat de landsheren die in dit gebied hun macht en invloed lieten gelden - de hertog van Brabant, de graaf van Loon, de graaf van Holland en de graaf van Gelre - bij deze stichtingen een ondergeschikte rol blijken te spelen. Van hen komen we er slechts één tegen als stichter van een norbertijnenabdij, namelijk de graaf van Loon, en dan nog als aanvoerder van een gezelschap adellijke stichters. De hertog van Neder-Lotharingen hield zich opvallend afzijdig, hoewel Godfried I in een adviserende rol betrokken was bij de stichting van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen en hoewel hij in 1128-1129 de abdij van Park stichtte in zijn warande voor de poorten van Leuven.⁸⁹ Verder komen we hem niet tegen bij de stichting van norbertijnenkloosters in of nabij het noordelijke deel van zijn machtsgebied. De stichting van norbertijnenabdijen in deze regio was

⁸² VAN SCHIJNDEL 1971; HAGEMEIJER 1984; JANSSENS 1991: 19; KOCH 1994: 10-12; VENARDE 1997: 67-70, 84, 133, 164-165, 177 (diens 'France' omvat het hele aartsbisdom Reims, dus inclusief het bisdom Kamerijk).

⁸³ GOETSCHALCKX, OSM, 28-30 nr 15 d.d. 1155, 30-33 nr 16 d.d. 1157 juni 13 en 34-36 nr 18 d.d. 1161. VAN DEN NOORTGATE 1992-1993: 438; VAN DEN EYNDE 1995: 21. Mogelijk werden de in Zandvliet verblijvende norbertinessen later opgenomen in het in 1271 gestichte norbertinessenklooster te Wouw, de voorloper van het klooster Sint-Catharinadal (vanaf 1295 te Breda en vanaf 1647 te Oosterhout).

⁸⁴ VAN RIJ 1987: 108, 130. De eerste stichting zou hebben plaatsgevonden in Babiloniënbroek, de tweede in Woerd.

⁸⁵ KOYEN en VAN DYCK 1992-1993: 278-279.

⁸⁶ VAN BAVEL 1993: 44-45.

⁸⁷ BENEDIXEN 1996: 181-193, waar hij ook de periode 1230-1245 noemt.

⁸⁸ HERMANS 1992-1993: 178-179; STEURS 1993: 120 n. 18.

⁸⁹ D'HAENENS 1964-1972: 788-791.

klaarblijkelijk overwegend een aangelegenheid van de bisschoppen en de regionale adel.⁹⁰ De landsheren wierpen zich pas in tweede instantie, enkele jaren na de stichting, op als kloostervogden en brachten zo de abdijen binnen hun machtsbereik. In dit verband verwijs ik naar hetgeen Brigitte Meijns constateerde in haar lezing over de vestiging van norbertijnenabdijen in Vlaanderen tijdens de vorige contactdag over de rol van de graven van Vlaanderen: ook zij speelden bij de inplanting van premonstratenzers binnen hun graafschap geen actieve rol.⁹¹ Wel namen zij de abdijen onder hun bescherming, confirmeerden ze hun goederen en deden ze schenkingen. Mijns inziens verschilde de rol van de hertog van Brabant dus niet zoveel van die van de graaf van Vlaanderen als zij en, voor haar, Van Uytven veronderstellen.

Om dit te kunnen verklaren dienen we nader in te gaan op de omstandigheden van deze stichtingen. Zij vonden plaats in de jaren tussen circa 1120 en circa 1150, die te karakteriseren zijn als een periode van politieke en religieuze transformatie in het Maas-Demer-Scheldegebied. Het bisdom Luik gold, zoals gezegd, tot circa 1120 als een bastion van keizerlijke politiek. De bisschop van Luik was sinds de tiende eeuw één van de pijlers van de zogenoemde Rijkskerk geweest: steeds bezetten keizersgezinde bisschoppen de zetel van Sint Lambert.⁹² Sinds 985 had de keizer de bisschop van Luik toegerust met grafelijke macht, maar de laatste maakte ook aanspraken op het wereldlijke gezag buiten zijn graafschappen; in ieder geval trad hij hier op als de vertegenwoordiger van het publiek gezag, dat wil zeggen, van de keizer.⁹³ De bisschop verloor echter ontegenzegglijk aan macht door het verloop van de Investituurstrijd en de nederlaag en de abdicatie van keizer Hendrik IV (1056-1105), die in 1106 te Luik overleed.⁹⁴ Het aantreden van zijn zoon Hendrik V (1105-1125), die zich amper inliet met dit deel van zijn rijk, en diens benoeming van de graaf van Leuven tot hertog van Neder-Lotharingen en markgraaf van Antwerpen in 1106, brachten aanzienlijke verschuivingen te weeg in de machtsconstellatie in dit deel van het Duitse Rijk. Met het compromis van het concordaat van Worms begon er voor Luik een nieuwe periode van accommodatie aan de gewijzigde politieke en religieuze omstandigheden. Als gevolg van de verzwakking van het centrale gezag, gepaard gaande met economische en sociale ontwikkelingen, claimden lokale en regionale edellieden meer onafhankelijkheid. *Milites* en ministerialen ontsnapten aan de oude structuur van de *familia* en nestelden zich in de lagere regionen van de aristocratie. De bisschop, vertegenwoordiger van het gecentraliseerde, publieke gezag van de keizer, verloor aan politieke macht, die in handen kwam van de landsheren en de lokale dynasten.⁹⁵

Aanvankelijk leek het erop of de graaf van Leuven de nieuwe vertegenwoordiger van het publieke gezag zou worden. In 1106 had keizer Hendrik V het hertogdom Neder-Lotharingen en het markgraafschap Antwerpen verleend aan Godfried I, graaf van Leuven.⁹⁶ Maar vanaf 1128 maakten de graven van Leuven een moeilijke periode door: in dat jaar ontnam koning Lotharius III (1125-1137) Godfried I zijn hertogelijke waardigheid ten voordele van Walram II, graaf van Limburg (hertog 1128-1139).⁹⁷ Het jaar daarop verloor Godfried de slag bij Wilderen (bij Duras) tegen de bisschop van Luik en Walram van Limburg, hetgeen zijn invloed aanzienlijk

⁹⁰ Deze constatering ook bij VENARDE 1997: 69-70.

⁹¹ MEIJNS 1996: 23.

⁹² KUPPER 1981: 141-145.

⁹³ CONSTABLE 1977: 189, 193, 208; zie ook THEUWS en BIJSTERVELD 1992: 124-136.

⁹⁴ Voor dit en het volgende zie ook GENICOT 1975: 84.

⁹⁵ Aldus CONSTABLE 1977: 208.

⁹⁶ BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1131-1132.

⁹⁷ BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1135, 1141; STEURS 1993: 119.

verminderde.⁹⁸ In 1131 kwam het te Luik tot een verzoening tussen de strijdende partijen, waarop de bisschop de stichting door Godfried van de abdij van Park bevestigde.⁹⁹ Zijn zoon Godfried II (1139-1142) heroverde de hertogelijke waardigheid maar overleefde zijn vader slechts drie jaar. Hij liet een eenjarige zoon na, Godfried III (1142-1190), die pas vanaf 1155 zijn gezag kon vestigen.¹⁰⁰ Godfried III voerde een zeer succesvolle territoriale politiek, die hem tot een oppermachtig landsheer maakte en die hem, zowel in de politieke realiteit als in de perceptie van zijn tijdgenoten, maakte tot de vervanger van de keizer in dit deel van het Rijk.¹⁰¹ Vanaf het einde van de twaalfde eeuw ging zijn opvolger Hendrik I (1190-1235) zich, naast hertog van Neder-Lotharingen, hertog van Brabant noemen.¹⁰²

Deze omstandigheden creëerden in het tweede kwart van de twaalfde eeuw een machtsvacuüm waarin de lokale en regionale aristocratie opgang kon maken. De 'identiteitscrisis' van de bisschop van Luik en de politieke problemen van de hertog van Neder-Lotharingen in die periode boden de adel een uitgelezen mogelijkheid om zich te manifesteren. Zij deden dit in mijn ogen het opvallendst door het stichten van nieuwe gemeenschappen van kanunniken, waarvan in het betrokken gebied het merendeel zich meteen of na korte tijd aansloot bij de orde van Prémontré.¹⁰³ Uit de oudste oorkonden van deze norbertijnenkloosters blijkt duidelijk dat niet de bisschop of de hertog, maar kleinere heren en een graaf de stichtingsgoederen voor deze huizen doteerden. In dezelfde golf van reguliere kanunnikenstichtingen mogen we wellicht ook de stichting van een reeks seculiere kapittels zien. Ook hier waren het vrijwel steeds lokale en regionale heren die het initiatief namen tot de stichting, zoals in Hilvarenbeek (vòòr 1157), Sint-Oedenrode (vòòr 1207, waarschijnlijk omstreeks 1150) en Oirschot (vòòr circa 1170). In enkele gevallen werden ze zelfs gesticht in het kasteel van de adellijke stichter zelf, zoals in Berne, of vlak daarbij, zoals in Sint-Oedenrode. Het is bekend dat de overgang tussen reguliere en seculiere kapittels vloeiend was.¹⁰⁴ Sommige reguliere kapittels zijn ontstaan uit seculiere kanunnikengemeenschappen. Andere gemeenschappen experimenteerden met verscheidene regels. In ieder geval is duidelijk dat de kanonikale levenswijze, regulier dan wel seculier, zich kon verheugen in de bijzondere belangstelling en goedkeuring van adellijke zijde. Terzelfder tijd werden in het Maas-Demer-Scheldegebied en zijn directe omstreken geen kloosters gesticht waarin monniken leefden volgens een strikt monastieke regel. Zo kende de elders in deze tijd zo succesvolle cisterciënzerorde in deze streek aanvankelijk geen enkel klooster. De eerste abdij van cisterciënzerinnen werd pas in 1182 gesticht in Herkenrode.

Er is in de literatuur een tendens de rol van de adellijke geslachten in het proces van stichting en dotatie van deze norbertijnenabdijen te onderschatten. De geschiedenis van Brabant en Loon in de late Middeleeuwen worden dermate beheerst door de landsheren, dat in de literatuur vaak stilzwijgend wordt aangenomen dat hun gezag

⁹⁸ BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1142-1143; KUPPER 1981: 163.

⁹⁹ DE BORMAN 1877 I: 219 en n. 1; LAVIGNE 1986: 157; BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1144.

¹⁰⁰ BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1146-1149, 1162; KUPPER 1981: 468-469; KUPPER 1992: 228. Tijdens zijn minderjarigheid oefende zijn moeder, Lutgard van Sulzbach, zuster van de echtgenote van keizer Koenraad III, het regentschap uit.

¹⁰¹ BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1156-1162; GENICOT 1975: 92-93.

¹⁰² BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1164-1165.

¹⁰³ Een goed voorbeeld van een dergelijke adellijke manifestatie is de stichting door Walter van Trognée, een lokale heer in Haspengouw, die het prestige en de macht van hemzelf en van het verwante geslacht van de heren van Morialmé trachtte te vergroten door de stichting van een Cluniacenser priorij in Bertrée (ten noorden van Hannut), magistraal beschreven door CONSTABLE 1977, met name 202-206, 217.

¹⁰⁴ Zie MEIJNS 1996.

reeds in de twaalfde eeuw onaangevochten was. Niets is minder waar. Met name in het hiervoor omschreven gebied streden gedurende de hele elfde en twaalfde eeuw graven, bisschoppen en lokale heren om de macht, en ook de rol van de keizer was nog niet uitgespeeld.¹⁰⁵ Op grond van het wereldlijk gezag in een deel van zijn bisdom trachtte de bisschop van Luik ook hier op te treden als de vertegenwoordiger van het publieke gezag. Maar hetzelfde gold voor de aartsbisschop van Keulen en de bisschop van Utrecht, die in dit gebied goederen bezaten en rechten uitoefenden.¹⁰⁶ Totdat de keizer hem in 1106 het hertogdom Neder-Lotharingen en het markgraafschap Antwerpen verleende, bezat de latere hertog van Brabant slechts grafelijk gezag in het gebied ten zuiden van de Demer, namelijk als graaf van Leuven, Brussel en Grez.¹⁰⁷ Zeker in het noorden leverden zijn nieuwe titels hem aanvankelijk niet meer dan nominaal gezag op. Het zou de hele twaalfde en een deel van de dertiende eeuw kosten voordat de hertog zijn macht ook werkelijk tot aan de Maas kon doen gelden. In deze omstandigheden kon een omvangrijke en onafhankelijk opererende wereldlijke elite opgang maken, die soms landsheerlijke pretenties had, zoals de heren van Cuijk en de heren van Breda. De hertog moest in de twaalfde eeuw verwoede pogingen doen om deze lokale en regionale adel onder zijn gezag te brengen, een politiek die in de dertiende eeuw met succes werd afgerond. De aristocratie werd toen tot een ondergeschikte rol gereduceerd.

Het proces van de vestiging van het gezag van de hertog van Brabant in het noorden is in de laatste jaren goed bestudeerd.¹⁰⁸ Vooral de voogdij over kloosters bleek voor hem, en voor andere landsheren, zoals de graaf van Loon, een krachtig instrument om adel en kloosters onder controle te brengen.¹⁰⁹ Vaak verkreeg de kloosterstichter de uitoefening van de bescherming of voogdij over de instelling, zoals de graaf van Loon in het geval van Averbode.¹¹⁰ De voogdij impliceerde de uitoefening van de criminele of hoge rechtspraak op de kloostergoederen en de militaire bescherming daarvan in ruil voor een geschikt leengoed dat als bron van inkomsten diende. Ook uit de rechtspraak vloeiden inkomsten toe aan de voogd, gewoonlijk een derde van de boeten en schikkingen. Verder fungeerde de voogd als tussenpersoon bij vrijwel iedere goederentransactie tussen een schenker en het klooster.¹¹¹ Daarmee controleerde hij het proces van dotatie van de abdijen door de regionale aristocratie en door anderen. Aanvankelijk is er bij de genoemde norbertijnenkloosters van voogden geen sprake. Blijkens de stichtingsoorkonden was het meestal de bisschop die de bescherming van de abdij op zich nam. De norbertijnenabdijen streefden er, in navolging van de cisterciënzerorde, naar om zonder voogd te blijven.¹¹² De meeste van de voorgaande norbertijnenabdijen slaagden echter niet in dit streven, met name omdat de heersende politieke constellatie sterker bleek dan hun principiële voorkeur. Dankzij een benoeming door keizer Koenraad III tussen 1138 en 1146 kwamen alle abdijen op hertogelijke bezittingen onder de voogdij van de hertog van Neder-Lotharingen, waaronder de abdij van Tongerlo en de Sint-Michielsabdij te Antwerpen en wellicht

¹⁰⁵ Zie KUPPER 1974: 77-81, 82-99; KUPPER 1992.

¹⁰⁶ VAN ERMEN 1983; THEUWS en BIJSTERVELD 1992.

¹⁰⁷ BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1132-1133. Daarnaast beschikte hij over enkele voogdijen, met name die van Nijvel, Gemblours en Affligem, alsmede verspreide rechten ten noorden van de Maas (Veluwe, Tiel). Zie ook GENICOT 1975: 94-97, 113-116, 121-124.

¹⁰⁸ Het heeft, althans voor een deel van het onderhavige gebied, een synthese gekregen in de recent verschenen studie van STEURS 1993 (zie mijn bespreking in het *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 73 (1995) 1079-1084). Zie ook LEENDERS 1996..

¹⁰⁹ BAERTEN 1969: 38-39, 66-68; GENICOT 1975: 91; voor het volgende VAN BAVEL 1993: 194-200.

¹¹⁰ Zie *L'avouerie en Lotharingie*, 1984; ARNOLD 1991: 82-84, 167-168, 195-202; SAUER 1993: 27-30. Over de uitoefening van de voogdij in het betrokken gebied: BIJSTERVELD 1989: 19-23.

¹¹¹ Dit valt goed af te lezen aan de oorkonden voor bijvoorbeeld de abdij van Averbode vanaf 1155 en van de abdij van Tongerlo vanaf 1159.

¹¹² LOHRMANN 1983: 226-227; STEURS 1993: 127 en n. 46; BENEDIXEN 1996: 193.

ook de priorij van Postel.¹¹³ Op deze wijze wist de hertog, die niet of nauwelijks betrokken was geweest bij de stichting van deze kloosters, deze in tweede instantie alsnog binnen zijn machtsbereik te brengen. Deze voogdijen zouden de hertog grote diensten bewijzen bij zijn machtsontplooiing in de tweede helft van de twaalfde eeuw.¹¹⁴ Mogelijk in dezelfde periode werd de voogdij over Averbode toegewezen aan de stichter, de graaf van Loon. Ook de abdij van Berne moest in de dertiende eeuw de hertog als voogd erkennen. De abdij van Middelburg kwam onder de voogdij van de graaf van Holland. De verwerving van voogdijrechten was een cruciaal middel om de landsheerlijke macht te versterken en de soevereiniteit uit te breiden. De hertog van Neder-Lotharingen gebruikte zijn voogdijrechten over de norbertijnenkloosters als machtig wapen in zijn landsheerlijke politiek en als legitimatie voor zijn toenemende bemoeienis met de norbertijnenabdijen. Niet voor niets golden deze in de dertiende eeuw als de lievelingen van de hertog van Brabant.¹¹⁵ Meer dan welke kloosters ook werden zij toen door de hertogen en hun echtgenotes begunstigd.

Echter, de rol van de maatschappelijke elite in de politieke en sociale transformatie van de elfde en de twaalfde eeuw is tot nu toe onderbelicht gebleven. Omdat zij tot circa 1160 zelden hun eigen schenkingen beoorkonden en we hun namen en hun schenkingen 'slechts' terugvinden in bevestigingsoorkonden van de paus, de bisschop of de landsheer, heeft de twaalfde-eeuwse aristocratie in de sterk juridisch, diplomatisch en politiek geïntendeerde geschiedschrijving niet de aandacht gekregen die zij verdient. Mijn onderzoek concentreert zich, zoals gezegd, op de vraag naar de wijze waarop geschenkenuitwisseling en conflictbeheersing bijdroegen aan de creatie van duurzame netwerken van onderlinge relaties en de politieke machtsvorming. Uitgangspunt is het idee dat de stichters van de norbertijnenabdijen in het Maas-Demer-Schelde-gebied een bijdrage trachten te leveren aan de sociale integratie van de maatschappij waarin zij leefden en aan de opbouw van hun macht. Deze was gebaseerd op hun zeggenschap over mensen en productiemiddelen, op hun sociale prestige en op de ideologische of religieuze legitimatie van hun macht.¹¹⁶ Door de schenking van onroerend goed, rechten, mobilia, geld en zelfs personen aan de norbertijnen stichtten zij religieuze gemeenschappen die baden voor hun zielenheil en zo hun tijdelijke bestaan letterlijk vereeuwigden. Zij creëerden sociale, politieke en religieuze banden die niet alleen in het hier en nu, maar ook in het hiernamaals van grote waarde waren. De

113 Uit een omstreeks 1185 vervalste oorkonde inzake de voogdij over de abdij van Gembloers valt op te maken dat Koenraad de hertog de voogdij over de personen en de kerkelijke goederen *sub ipsius dicionibus* had verleend (BONENFANT 1935: 356-358 en n. 6; BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1146-1147, 1151 en n. 1; GENICOT 1975: 84, 89-91; AVONDS 1982: 457; BIJSTERVELD 1989: 18). In 1146 wordt in een pauselijke bul voor de abdij van Tongerlo de volgende passage omtrent de *advocatia* van de abdij opgenomen: *Prohibemus autem ut ipsius loci advocatiam nullus usurpet, sed dominus Lovaniæ, qui pro tempore fuerit, sicut a carissimo filio nostro Cunrado Romanorum rege rationabiliter statutum est, absque aliqua exactione vobis et rebus vestris patrocinium prebeat* (ERENS en KOYEN, *OAT*, I, 5-8 nr 3 d.d. 1146 maart 15; zie ook 8-9 nr 4 d.d. [1146 maart 15 - 1159]). De *terminus post quem* van de benoeming van de hertog van Brabant tot voogd is de datum van Koenraads verkiezing tot Rooms koning, 7 maart 1138, maar, nog waarschijnlijker, het herstel van Godfried II in de hertogelijke waardigheid in de tweede helft van 1138 of in 1139; de *terminus ante quem* wordt geleverd door de bul voor Tongerlo. In 1154 verleende keizer Frederik I Barbarossa de hertog ook de voogdij van de abdij van Park (*MGH DD Friderici I*, ed. H. APPELT (5 dln; Hannover, 1975-1990) I 134-137 nr 81 d.d. 1154 juni 17). Zie BONENFANT 1935: 358; BONENFANT en BONENFANT-FEYTMANS 1968: 1154; D'HAENENS 1964-1972: 792-793.

114 Al in 1154 trad Godfried III (1142-1190) op als *dominus et advocatus* van de Sint-Michielsabdij en haar bezittingen (GOETSCHALCKX, *OSM*, 26-27 nr 13 d.d. 1154; zie ook *ibidem*, 22-24 nr 11 d.d. 1154). In 1172 nam de hertog de abdij van Grimbergen onder zijn bescherming (DAELEMANS 1978: 55). Pas in 1204 verklaarde hertog Hendrik I (1190-1235) zich tot voogd van de abdij van Heylisseem (DESPY 1990: 437).

115 Aldus VAN BAVEL 1993: 152.

116 THEUWS 1991: 303.

stichtings- en schenkingsoorkonden bieden een boeiende kijk op een samenleving waarin het centrale gezag weliswaar zwak was, maar waarin machtsstructuren en een economische infrastructuur niet ontbraken.¹¹⁷ Het doen van schenkingen aan kloosters was allesbehalve een informele of vrijblijvende aangelegenheid, maar was onderworpen aan duidelijke sociale normen en rituele procedures. Deze geschenkenuitwisseling was gebaseerd op een flexibel maar algemeen geaccepteerd gewoonterecht, op uitvoerige ceremonies van instemming, renunciatie en overdracht, en op een complexe opvattingen over grondeigendom, alle erop gericht mensen aan elkaar te binden en jegens elkaar te verplichten. Periodieke en ad hoc bijeenkomsten van raden (*concilia*), hoven (*curiae*) en gedingen dienden om conflicten op te lossen en compromissen te sluiten in het geval van geschillen tussen heren onderling en tussen heren en kloosters, waarin overeenstemming niet van boven kon worden opgelegd.¹¹⁸

Deze formele en informele structuren kenmerken een samenleving die, bij de afwezigheid van een centraal gezag dat zijn wil kon opleggen, bijeen werd gehouden door sociale banden tussen mensen. Deze banden waren gebaseerd op mondeling overgedragen conventies, macht, bescherming en 'feodale' loyaliteit, maar ook op standsbewustzijn en familiale solidariteit. De onoverzienbare hoeveelheid literatuur over twaalfde-eeuwse 'feodaliteit' heeft de neiging het hiërarchische karakter van deze banden te overschatten. In de laatste twintig jaar hebben historici echter meer belangstelling gekregen voor de horizontale dimensies van de samenleving. Ze bestuderen nu, in navolging van Susan Reynolds in haar magistrale boek *Kingdoms and Communities* uit 1984, de zogeheten *community bonds*, dat wil zeggen de banden tussen groepen standgenoten, verwanten, buren en dorpingen in de middeleeuwse samenleving.¹¹⁹ Relaties tussen wereldlijke en kerkelijke elites kunnen dus niet alleen beschreven te worden volgens hiërarchische patronen, zoals die tussen 'heer' en 'vazal', maar ook in termen van onderlinge vriendschap en haar tegendeel, animositeit, tussen adellijke en kerkelijke groepen. De verhouding tussen beide werd in balans gehouden met behulp van verscheidene mechanismen waarvan de uitwisseling van geschenken er één is.

In de stichting van de zeven genoemde norbertijnenkloosters zie ik de adel en de bisschoppen, en in tweede instantie ook de opkomende landsheren, gezamenlijk opereren om onderlinge banden te creëren en te verstevigen. Door middel van 'vrome stichtingen', in de eerste plaats bedoeld om het zielenheil van stichters en schenkers te verzekeren en hun *memoria* in ere te houden, werden door God en zijn heiligen gesanctioneerde sociale en politieke allianties gesmeed die een belangrijke bijdrage leverden aan de stabilisatie van een samenleving in verwarring.¹²⁰ In dit verband kunnen we niet voorbijgaan aan het gegeven dat nogal wat stichters, soms vergezeld van andere leden van hun familie, intraden in de eigen stichting. Dit was het geval in Tongerlo, waar de stichter Giselbert intrad, en in Berne, waar Folkold en zijn echtgenote Bescela intraden. De stichter van Postel, Fastraad van Uitwijk, werd wel monnik, maar niet in Floreffe, de moederabdij van de priorij van Postel. Zoals we zagen trad hij in in de benedictijnenabdij van Oostbroek. Naast sociale c.q. familiale

¹¹⁷ PARISSE 1991: 23, stelt terecht dat oorkonden, ook al zijn ze vrijwel altijd slechts bewaard in kerkelijke archieven, weinig zeggen over het kerkelijk goederenbeheer, maar des te meer informatie verschaffen over zaken die direct de laicale schenkers betreffen, zoals hun familie, de getuigen en de omstandigheden van schenking en verkoop.

¹¹⁸ Het belang van het verkrijgen van de zeggenschap over de rechtspraak in de talrijke lokale en regionale *placita*, die aanvankelijk werden bezet door sociaal gelijken, door hun vervanging door de hertogelijke *mallus*, later *curia* genoemd, voor de hertog van Brabant wordt onderstreept door GENICOT 1975: 64, 92. Zie ook REYNOLDS 1994: 411-412.

¹¹⁹ REYNOLDS 1984; ROSENWEIN 1989: 5-8.

¹²⁰ Over de betekenis van *memoria* in verband met geschenkenuitwisseling zie BIJSTERVELD 1996: 452 en de daar opgegeven literatuur; LAUWERS 1997.

bewegredenen waren religieuze motieven dus zeker ook in het spel. Men streefde naar een persoonlijke bekering of *conversio*, een radicale breuk in de levensstaat. Kenmerkend voor de intrede in een kanonikale stichting is namelijk dat hierdoor maatschappelijke verschillen wegvielen of in ieder geval werden afgezwakt. Hierbij valt te denken aan het onderscheid tussen gehuwd en ongehuwd en tussen man en vrouw. Wat echter vooral van belang was voor de stichters, was het overbruggen van de barrières tussen de onderscheiden maatschappelijke standen. Binnen de kloostergemeenschap streefde men ernaar het verschil tussen adellijk en niet-adellijk, en zelfs dat tussen vrij en onvrij, te laten verdwijnen of in ieder geval af te vlakken.¹²¹ De aanzienlijke, maar juridisch onvrije stand der ministerialen was om deze reden bijzonder actief betrokken bij deze stichtingen, zoals in de abdij Kloosterrade. Het toenmalige religieuze klimaat impliceerde kennelijk dat de *potentes* in de samenleving kritische vragen stelden bij hun eigen levensstaat en daarvan radicaal afstand deden. Men deed uit radicaal-religieuze motieven afstand van rijkdom, de adellijke levenswijze, het huwelijksleven, van gezag en geweldsuitoefening en koos voor een *vita apostolica*, gebaseerd op armoede, kuisheid en gehoorzaamheid.¹²²

Toch moeten we ook niet uit het oog verliezen dat de stichting en dotatie van kloosters voor de stichter politiek en economisch profijtelijk konden zijn. De schenking aan een klooster verschaftte niet alleen nauwe en vruchtbare banden met de betrokken kloostergemeenschap, maar creëerde ook sociaal kapitaal in de vorm van netwerken van duurzame relaties met standgenoten, prestige en zelfs politieke macht.¹²³ Door schenkingen, die veelal plaatsvonden in publieke ceremonies, vergrootten leden van de aristocratie hun zichtbaarheid. Hun associatie met de kloosterlingen en de heilige macht die zij representeerden, had een legitimerende werking. De geschonken goederen vielen voortaan onder de sacrosancte bescherming van een heilige waardoor de machtspositie van de adellijke schenkers in ideologische zin werd verstevigd. Bovendien verruimden zij het netwerk van hun allianties en daarmee hun machtsbereik. Door hun schenkingen verwierven de weldoeners dus sociaal kapitaal in de vorm van status en sociaal prestige.

Conclusie

Het eerste kwart van de twaalfde eeuw gaf aanzienlijke verschuivingen te zien in de machtsconstellatie in dit deel van het Duitse Rijk. Het bisdom Luik belandde in een overgangperiode die, in de woorden van Giles Constable, werd gekenmerkt door een combinatie van politieke wanorde en religieuze vernieuwing, beginnend met de ontwrichting door de Investituurstrijd en eindigend met de opkomst van nieuwe patronen van politieke macht en religieuze instellingen voortkomend uit de afbraak van de oude structuur.¹²⁴ Na het concordaat van Worms waren de bisschoppen niet langer steevast 'rijksbisschoppen', maar van Gregoriaanse signatuur en meer dan tevoren bekommerd om kerkelijke aangelegenheden. Als gevolg hiervan en om andere redenen verloor de keizer zeker aan macht hetgeen meer speelruimte liet aan opkomende

¹²¹ EHLERS 1973: 38; ZOTZ 1992: 325-328.

¹²² BENEDIXEN 1996: 186-187 vermoedt dat de eerste vrouwen die in Averbode intraden vooral stamden uit de lagere adel uit de omgeving van de abdij.

¹²³ Zie LAUWERS 1997.

¹²⁴ CONSTABLE 1977: 206.

landsheren en de zich ambitieuzer manifesterende adel.¹²⁵ De nieuwe hertog van Neder-Lotharingen onderging verscheidene ernstige tegenslagen bij zijn machtontplooiing na 1128 en speelde bij de stichting van norbertijnenabdijen in het Maas-Demer-Scheldegebied een ondergeschikte rol, in tegenstelling tot wat Van Uytven bijna veertig jaar geleden schreef. De nieuwe orde die ik in mijn titel noem, is bewust dubbelzinnig bedoeld en doelt niet zozeer op de nieuwe premonstratenzerorde, als wel op het bereiken van een nieuwe balans tussen het kerkelijk gezag van de bisschoppen, de macht van de landsheren en de invloed van de regionale aristocratie in het Maas-Demer-Scheldegebied. Aan deze nieuwe politieke en sociale orde werd mijns inziens - en ik bouw hierbij voort op hetgeen Despy in 1963 schreef over de rol van leken bij de stichting van seculiere en reguliere kanunnikengemeenschappen - een wezenlijke bijdrage geleverd door de stichting van deze nieuwe norbertijnenkloosters. Er was hierbij sprake van een kwetsbaar samenspel tussen de betrokkenen, waarin machtsverhoudingen voorzichtig in een nieuwe balans werden gebracht.

Arnoud-Jan A. Bijsterveld

---

¹²⁵ Volgens CONSTABLE 1977: 183, waren de eerste decennia van de twaalfde eeuw 'a period of social upheaval in the Low Countries which was marked by the evolution of the family from a clan of related contemporaries (*Sippe*), all taking their names from their individual landed holdings, to a family based on lineal descent (*Geschlecht*), usually in the male line, of which the members took their names from a single center of power.'

Literatuur

AARTS, B., 1992: 'Texandrië, van omstreden gowbegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens', *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout* (Tilburg-Turnhout, 1992) (= *Taxandria* 64 (1992); Tilburgse Historische Reeks 1) pp. 6-42.

ARNOLD, B., 1991: *Princes and Territories in Medieval Germany* (Cambridge etc., 1991).

AVONDS, P., 1982: 'Brabant en Limburg 1100-1403', D.P. Blok e.a. (ed.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. 2. Middeleeuwen* (Haarlem, 1982) pp. 452-482.

L'avouerie en Lotharingie 1984 = L'avouerie en Lotharingie. Actes des 2es Journées Lotharingiennes. 22-23 octobre 1982. Centre Universitaire Luxembourg. Publications de la Section historique de l'Institut G.-D. de Luxembourg 98 (Luxembourg, 1984).

BAERTEN, J., 1966: 'Arnold II, graaf van Loon, stichter van de abdij van Averbode', *Nationaal biografisch woordenboek 2* (Brussel, 1966) pp. 9-10.

BAERTEN, J., 1969: *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw)* (Assen, 1969).

BACKMUND, N., 1984: 'Die Prämonstratenser in Europa. Von den Anfängen bis zur Gegenwart', K. ELM (ed.), *Norbert von Xanten. Adliger, Ordensstifter, Kirchenfürst* (Köln, 1984) pp. 328-329.

BARBIER, V., 1892: *Histoire de l'abbaye de Floreffe de l'ordre de Prémontré* (2 dln; Namur, tweede druk, 1892).

VAN BAVEL, B.J.P., 1993: *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum, 1993).

VAN BAVEL, H. (ed.), 1984: *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne 1134-1400* (Heeswijk, 1984).

BENEDIXEN, B., 1996: 'Einige Notizen zu den Anfängen des Doppelklosters Averbode im 12. Jahrhundert', *Analecta Praemonstratensia* LXXII (1996), pp. 171-199.

BERLIERE, U., 1890-1897: 'Abbaye de Floreffe', IDEM e.a., *Monasticon belge. Tome I. Provinces de Namur et de Hainaut* (Maredsous, 1890-1897) pp. 111-123.

BIJSTERVELD, A.J.A., 1989: 'Een zorgelijk bezit. De benedictijnenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in Oost-Brabant, 1100-1300', *Noordbrabants Historisch Jaarboek 6*, pp. 7-44.

- BIJSTERVELD, A.J.A., 1996: 'Middeleeuwse vrome schenkingen als instrument van sociale integratie en politieke machtsvorming. Een historiografisch overzicht', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 109, pp. 443-464.
- BIJSTERVELD, A.J.A., 1997: 'Dona dantes et vota voventes. De stichting en dotatie van het norbertijnenklooster te Postel (1128/1138-1179)', *Analecta Praemonstratensia* LXXIII (1997), pp. 5-47.
- BIJSTERVELD, A.J.A., in voorbereiding: 'Het goederenbezit van Luikse kapittels en abdijen in het noorden van het bisdom Luik (circa 975 - circa 1500)'.
- BOND, J., 1993: 'The Premonstratensian Order: A Preliminary Survey of its Growth and Distribution in Medieval Europe', M. CARVER (ed.), *In Search of Cult. Archaeological Investigations in Honour of Philip Rahtz*. University of York Archaeological Papers (Woodbridge, 1993) pp. 153-185.
- BONENFANT, P., 1935: 'Note critique sur le faux diplôme d'Othon Ier de 947 conférant l'avouerie de Gembloux à Lambert, comte de Louvain', *Bulletin de la Commission royale d'Histoire* 99, pp. 337-364.
- BONENFANT, P., en A.M. BONENFANT-FEYTMANS, 1968: 'Du duché de Basse-Lotharingie au duché de Brabant', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 46 (1968), pp. 1129-1165.
- DE BORMAN, C. (ed.), 1877: *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond* (2 dln; Liège, 1877).
- BORMANS e.a., CSL = BORMANS, S., E. SCHOOLMEESTERS en E. PONCELET (ed.), 1893-1933: *Cartulaire de l'église de Saint-Lambert de Liège* (6 bdn; Bruxelles, 1893-1933).
- BOUCHARD, C.B., 1991: *Holy Entrepreneurs. Cistercians, Knights, and Economic Exchange in Twelfth-Century Burgundy* (Ithaca-London, 1991).
- BRAAMS, B.W., 1995: *Weyden en zeyden in het broek. Middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena* (Veessen-Wageningen, 1995).
- BRAAMS, B.W., 1996: 'Uithoven en ander geestelijk bezit in Noord-Brabant ten noorden van de Oude Maas, 1100-1300', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 14, pp. 90-99.
- CAMPS, ONB I = CAMPS, H.P.H. (ed.), 1979: *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn; 's-Gravenhage, 1979).
- CONSTABLE, G., 1977: 'Monasticism, Lordship, and Society in the Twelfth-Century Hesbaye: Five Documents on the Foundation of the Cluniac Priory of Bertrée', *Traditio* 33, pp. 159-224, herdrukt, IDEM, *Cluniac Studies*. Variorum CS 109 (London, 1980).
- DAELEMANS, F., 1978: 'De vorming van het domein van de Norbertijner abdij van Grimbergen (vanaf haar stichting tot ongeveer 1300)', *Eigen Schoon en De Brabander* 61, pp. 48-62, pp. 287-309.

DAVIES, W., en P. FOURACRE (ed.), 1995: *Property and Power in the Early Middle Ages* (Cambridge, 1995).

DEKKER, C., 1984: 'De komst van de Norbertijnen in het bisdom Utrecht', C.M. CAPPON e.a. (ed.), *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 1984) pp. 167-186.

DEKKERS, P.J.V., 1993: *Een domein van de abdij van Averbode in de volle en late middeleeuwen. Verwerving, bestendiging en uitbating van een Premonstratenzer domein in de Brabantse Kempen in het krachtenveld van de hertog van Brabant, de bisschop van Luik en de lokale adel* Onuitgegeven doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam (1993).

DEKKERS, P.J.V., 1995a: 'Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 12, pp. 9-40.

DEKKERS, P.J.V., 1995b: 'Bezitsverwerving door de abdij van Averbode in de middeleeuwen', *Analecta Praemonstratensia* LXXI (1995), pp. 312-339.

DEKKERS, P.J.V., 1996: 'Hoe de abdij van Averbode haar grootste domein, Sterksel, verwierf en bestendigde (12de-13de eeuw)', *Analecta Praemonstratensia* LXXI (1996), pp. 80-108.

DESPY, G., 1963: 'Chapitres séculiers et réguliers en Brabant: les débuts de l'abbaye de Diligheim à Jette', *Cahiers bruxellois* 8, pp. 235-263

DESPY, G., 1990: 'Le temporel de l'abbaye d'Hélecine au XIIe siècle: un piège pour les Norbertins', *Revue du Nord* 72, pp. 429-441.

DEUTZ, H., 1992: 'Norbert von Xanten bei Propst Richer im Regularkanonikerstift Klosterrath', *Analecta Praemonstratensia* LXVIII, pp. 5-16.

D'HAENENS, A., 1964-1972: 'Abbaye de Parc, à Heverlee', U. Berlière e.a., *Monasticon belge. Tome IV. Province de Brabant* (3 bdn, 6 fasc.; Liège, 1964-1972) pp. 773-827.

DROEGE, G., 'Lehnrecht und Landrecht am Niederrhein und das Problem der Territorialbildung im 12. und 13. Jahrhundert', *Aus Geschichte und Landeskunde. Forschungen und Darstellungen Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden un Schülern* (Bonn) pp. 278-307.

VAN DIJK, H., 1970: 'Een klooster uit het Brabants-Hollandse rivierengebied: de abdij Berne en haar materiële betekenis in de middeleeuwen', *A.A.G. Bijdragen* 15, pp. 3-38.

EHLERS, J., 1973: 'Adlige Stiftung und persönliche Konversion. Zur Sozialgeschichte früher Prämonstratenserkonvente', *Geschichte und Verfassungsgefüge. Frankfurter Festgabe für Walter Schlesinger*. Frankfurter Historische Abhandlungen 5 (Wiesbaden, 1973) pp. 32-55.

ERENS en KOYEN, OAT = ERENS, M.A., en H.M. KOYEN (ed.), *De oorkonden der abdij Tongerlo. Tekstpublicatie* (4 dln; Tongerlo, 1948-1958).

VAN ERMEN, E., 1983: 'De Utrechtse kapittels Sint-Maarten en Sint-Salvator (Oudmunster) en hun bezittingen in de Antwerpse Kempen ($\pm$ 1000-1620)', R. LIEVENS e.a. (ed.), 1983: *Pascua mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet* (Leuven, 1983) pp. 28-51.

[EVERS, H. (ed.)], z.j., *De oorkonden der abdij van Averbode* (z.p., z.j.).

EWIG, E., 1960: 'Zum lothringischen Dukat der Kölner Erzbischöfe', *Aus Geschichte und Landeskunde. Forschungen und Darstellungen Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern* (Bonn, 1960) pp. 210-246.

VAN DEN EYNDE, G. (ed.), 1995: *Het klooster Sint-Catharinadal. Archeologie, bouwhistorie en geschiedenis*. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda 2 (Breda, 1995).

FELTER, F.J., 1984: 'Norbert von Xanten. Vom Wandelprediger zum Kirchenfürsten', K. ELM (ed.), *Norbert von Xanten. Adliger, Ordensstifter, Kirchenfürst* (Köln, 1984) pp. 69-157.

GÄRTNER, W., 1991: 'Das Chorherrenstift Klosterrath in der Kanonikerreform des 12. Jahrhunderts', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 97, pp. 33-220.

GEARY, P.J., 1994: 'Living with Conflicts in Stateless France: A Typologie of Conflict Management Mechanisms, 1050-1200', IDEM, *Living with the Dead in the Middle Ages* (Ithaca-London, 1994) pp. 125-160, eerder als: 'Vivre en conflit dans une France sans état: Typologie des mécanismes de règlement des conflits, 1050-1200', *Annales: ESC* 41 (1986) pp. 1107-1133.

GENICOT, L., 1975: 'Monastères et principautés en Lotharingie du Xe au XIIIe siècle', IDEM, *Etudes sur les principautés lotharingiennes*. Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 6e série, fascicule 7 (Louvain, 1975) pp. 59-139, eerder verschenen als 'Empire et principautés en Lotharingie du Xe au XIIIe siècle', *Annali della Fondazione Italiana per la storia amministrativa* 2 (1965) pp. 95-172.

GOETSCHALCKX, OSM = GOETSCHALCKX, P.J. (ed.), 1909: *Oorkondenboek der Witheerenabdij van s.-Michiels te Antwerpen I* (Eekeren-Donk, 1909).

GRAUWEN, W.M., 1975: 'Norbert et les débuts de l'abbaye de Floreffe', *Analecta Praemonstratensia* LI (1975), pp. 5-23.

GRAUWEN, W.M., 1995: 'Norbert en de stichting van Floreffe, 1121', *Analecta Praemonstratensia* LXXI (1995), pp. 25-36.

HAGEMEIJER, P., 1984: 'Samen, maar wel apart. Vrouwen en dubbelkloosters in de Noordelijke Nederlanden, 1100-1400', *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 5, pp. 111-130.

HENDERIKX, P.A., 1993: 'Walcheren van de 6e eeuw tot de 12e eeuw. Nederzettingsgeschiedenis in fragmenten', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1, pp. 13-156.

HENDERIKX, P.A., 1996: 'De stichting van de Norbertijner Onze-Lieve-Vrouwe-abdij te Middelburg en het patronaatsrecht van de abdij in een groot aantal parochiekerken in Zeeland', S. VAN DE PERRE (ed.), *Abdij en stad. Verslagen van de*

zesde contactdag. *Abdij van Middelburg zaterdag 27 april 1996* (Brussel, 1996) pp. 33-44.

HERMANS, J., 1992-1993: 'Abbaye de Postel à Mol', U. BERLIÈRE e.a., *Monasticon belge*. Tome VIII. *Province d'Anvers* (2 bdn; Liège, 1992-1993) pp. 171-193.

JANSSENS, H., 1990: 'De stichtingsoorkonden van de abdij van Averbode (1133-1139), gevolgd door enkele verdachte oorkonden uit de twaalfde eeuw', *Analecta Praemonstratensia* LXVI, pp. 5-47.

JANSSENS, H., 1991: 'De premonstranzers en hun abdij te Middelburg (12de-16de eeuw)', A. WIGGERS e.a. (ed.), *Rond de kerk in Zeeland. Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Gouda-Delft, 1991) pp. 17-36.

KLAVERSMA, T., 1978: 'De geslachten van Altena en Horne tot ca. 1300', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 114, pp. 7-61

KOCH, E.M.F., 1994: *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600*. Maaslandse Monografieën 57 (Leeuwarden-Mechelen, 1994).

KOHL, W., 1984: 'Die frühen Prämonstratenserklöster Nordwestdeutschlands im Spannungsfeld der großen Familien', L. FENSKE, W. RÖSENER en Th. ZOTZ (ed.), *Institutionen, Kultur und Gesellschaft. Festschrift für Josef Fleckenstein zu seinem 65. Geburtstag* (Sigmaringen, 1984) pp. 393-414.

KOYEN, M., 1964-1972: 'Abbaye d'Averbode', U. BERLIÈRE e.a., *Monasticon belge*. Tome IV. *Province de Brabant* (3 bdn, 6 fasc.; Liège, 1964-1972) pp. 621-676.

KOYEN, M., en L.C. VAN DIJK, 1992-1993: 'Abbaye de Tongerlo', U. BERLIÈRE e.a., *Monasticon belge*. Tome VIII. *Province d'Anvers* (2 bdn; Liège, 1992-1993) pp. 263-375.

KUPPER, J.-L., 1974: *Raoul de Zähringen, évêque de Liège 1167-1191. Contribution à l'histoire de la politique impériale sur la Meuse moyenne*. Académie royale de Belgique. Mémoires de la Classe des Lettres. Collection in-8°-2e série t. 62 fasc. 2 (Bruxelles, 1974).

KUPPER, J.-L., 1981: *Liège et l'église impériale XIe-XIIe siècles*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège 228 (Paris, 1981).

KUPPER, J.-L., 1992: 'Friedrich Barbarossa im Maasgebiet', A. HAVERKAMP (ed.), *Friedrich Barbarossa. Handlungsspielräume und Wirkungsweisen des Staufischen Kaisers*. Vorträge und Forschungen 40 (Sigmaringen, 1992) pp. 225-240.

LAUWERS, M., 1997: *La mémoire des ancêtres, le souci des morts. Morts, rites et société au Moyen Age (Diocèse de Liège, XIe-XIIIe siècles)* (Paris, 1997).

LAVIGNE, E. (ed.), 1986: *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden. Iste deel: 628-1138. Vertaling van de Gesta Abbatum Trudonensium*. Maaslandse monografieën 43 (Assen-Maastricht, 1986¹; Leeuwarden-Maastricht, 1988²).

LEENDERS, K.A.H.W., 1996: *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen, 1996).

LITTLE, L.K., 1978: *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe* (London, 1978).

LOHRMANN, D., 1983: 'Die Wirtschaftshöfe der Prämonstratenser im hohen und späten Mittelalter', H. Patze (ed.), *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter. Vorträge und Forschungen 27* (2 dln; Sigmaringen, 1983) I pp. 205-240.

MEIJNS, B., 1996: 'De vestiging van norbertijnerabdijen in het graafschap Vlaanderen in het licht van de kanonikale hervorming', S. VAN DE PERRÉ (ed.), *Abdij en stad. Verslagen van de zesde contactdag Abdij van Middelburg zaterdag 27 april 1996* (Brussel, 1996) pp. 9-31.

VAN MINGROOT, E., 1972a: 'De bisschoppelijke stichtingsoorkonde voor O.L.Vrouwkapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen', *Analecta Praemonstratensia XLVIII* (1972), pp. 43-64.

VAN MINGROOT, E., 1972b: 'De stichtingsoorkonde van de abdij Tongerlo: echt of vals?', *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 43, pp. 615-654.

MIRAEUS en FOPPENS, ODH = MIRAEUS, A., en J.F. FOPPENS (ed.), 1723-1748: *Opera diplomatica et historica* (4 dln; Leuven-Brussel, tweede druk, 1723-1748).

VAN MOOLENBROEK, J.J., 1985: 'De stichting van cisterciënzer vrouwenkloosters in Nederland tot 1300', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 27, pp. 169-214.

MOSTERT, M., 1982: 'De goederen van de abdij Berne in het land van Heusden tot 1236', *Holland* 14, pp. 133-139.

VAN DEN NIEUWENHUIZEN, J., 1992-1993: 'Abbaye de Saint-Michel à Anvers', K. BREUGELMANS e.a., *Monasticon belge. Tome VIII. Province d'Anvers* (2 bdn; Liège, 1992-1993) pp. 195-261.

VAN DEN NOORTGATE, M., 1992-1993: 'Prieuré de Sainte-Marie-Madeleine à Anvers, puis à Zandvliet', U. BERLIÈRE e.a., *Monasticon belge. Tome VIII. Province d'Anvers* (2 bdn; Liège, 1992-1993) pp. 437-438.

PARISSE, M., 1991: 'Importance et richesse des chartes épiscopales. Les exemples de Metz et de Toul, des origines à 1200', IDEM (ed.), *A propos des actes d'évêques. Hommage à Lucie Fossier* (Nancy, 1991) pp. 19-43.

VAN DE PERRE, D., 1995: 'De abdijen van Ninove en Jette (Dielegem) en hun geschil over de kerk en het kapittel van Liedekerke (1092-1180)', *Analecta Praemonstratensia LXXI* (1995), pp. 264-299.

PETKE, W., 1985: *Kanzlei, Kapelle und königliche Kurie unter Lothar III. (1125-1137). Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhlmer, Regesta Imperii 5* (Köln-Wien, 1985).

PIOT, CAST = PIOT, C. (ed.), 1870-1874: *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond* (2 dln; Bruxelles, 1870-1874).

- PUHLE, M., en R. HAGDORN (ed.), 1996: *Prémontré des Ostens. Das Kloster Unser Lieben Frauen Magdeburg vom 11. bis 17. Jahrhundert* [tentoonstellingscatalogus Magdeburger Museen - Kloster Unser Lieben Frauen] (Oschersleben, 1996).
- RAMACKERS, J. (ed.), 1933-1934: *Papsturkunden in den Niederlanden (Belgien, Luxemburg, Holland und Französisch-Flandern). I. Archivberichte. II. Urkunden.* Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse. Dritte Folge 8-9 (2 dln; Berlin = Nendeln-Liechtenstein, 1972).
- REYNOLDS, S., 1984: *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300* (Oxford, 1984).
- REYNOLDS, S., 1994: *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted* (Oxford, 1994).
- VAN RIJ, H. (ed.), 1987: 'Het stichtingskroniekje van de Abdij van Berne', *Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen.* Nederlandse Historische Bronnen 7 ('s-Gravenhage, 1987) pp. 87-143.
- ROSENWEIN, B., 1989: *To Be the Neighbor of Saint-Peter. The Social Meaning of Cluny's Property, 909-1049* (Ithaca-London, 1989).
- ROTHHOFF, C., 1981: 'Die politische Rolle der Landfrieden zwischen Maas und Rhein von der Mitte des 13. Jahrhunderts bis zum Auslaufen des Bachracher Landfrieden Ludwigs des Bayern', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 45 (1981) pp. 75-111.
- SAUER, C., 1993: *Fundatio und Memoria. Stifter und Klostergründer im Bild. 1100 bis 1350.* Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 109 (Göttingen, 1993).
- VAN SCHIJNDEL, Th. M., 1971: 'De premonstratenzer koorzusters: van dubbelkloosters naar autonome konventen', *Gedenkboek Orde van Prémontré 1121-1971* ([Averbode], 1971) pp. 161-177.
- VAN SPILBEECK, W., 1902: *Necrologium ecclesiae B.M.V. de Tongerlo* (Tongerlo, 1902).
- STEURS, W., 1993: *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles.* Académie royale de Belgique. Mémoire de la Classe des lettres. Collection in-8°, 3e série tome 3 ([Bruxelles], 1993).
- THEUWS, F., en A.-J. BIJSTERVELD, 1992: 'Der Maas-Demer-Schelde-Raum in ottonischer und salischer Kaiserzeit', H.W. BÖHME (ed.), *Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit.* Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungs-Institut für Vor- und Frühgeschichte, Monographien Band 27 (2 bdn; Sigmaringen, 1991¹; 1992²) I pp. 109-146.
- THEUWS, F., 1991: 'Landed Property and Manorial Organisation in Northern Austrasia: Some Considerations and a Case Study', N. ROYMANS en F. THEUWS (ed.), *Images of the Past. Studies on Ancient Societies in North-Western Europe* (Amsterdam, 1991) pp. 299-407.

VAN UYTVEN, R., 1958-1959: 'Kloosterstichtingen en stedelijke politiek van Godfried I van Leuven (1095-1139)', *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden* 13, pp. 177-188.

VENARDE, B.L., 1997: *Women's Monasticism and Medieval Society. Nunneries in France and England, 890-1215* (Ithaca-London, 1997).

VERHELST, D., en E. VAN ERMEN, 1990: 'De cisterciënzerinnen in het hertogdom Brabant', M. SABBE e.a. (ed.), *Bernardus en de Cisterciënzerfamilie in België 1090-1990* (Leuven, 1990) pp. 271-291.

WEINFURTER, S., 1984: 'Norbert von Xanten als Reformkanoniker und Stifter des Prämonstratenserordens', K. ELM (ed.), *Norbert von Xanten. Adliger, Ordensstifter, Kirchenfürst* (Köln, 1984) pp. 159-183.

WEINFURTER, S., 1989: 'Norbert von Xanten und die Entstehung des Prämonstratenserordens', *Barbarossa und die Prämonstratenser. Schriften zur Staufischen Geschichte und Kunst* 10 (Göppingen, 1989) pp. 67-100.

ZOTZ, Th., 1992: 'Milites Christi: Ministerialität als Träger der Kanonikerreform', S. WEINFURTER e.a., eds, *Reformidee und Reformpolitik im spätsalisch- und frühstaufischen Reich. Vorträge der Tagung der Gesellschaft für Mittelrheinische Kirchengeschichte vom 11. bis 13. September 1991 in Trier. Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte* 68 (Mainz, 1992) pp. 301-328.

Bij de geboorte van de eerste
stand in Brabant

De norbertijner abdijen in de Brabantse
politiek tijdens de veertiende eeuw

P. Avonds

Meer dan 650 jaar geleden, in 1335, werd een van de zwartste maar ook een van de meest vergeten bladzijden uit de geschiedenis van de abdij van Park geschreven. Toen de abdij weigerde de haar opgelegde belastingen te betalen, werden de gebouwen op bevel van hertog Jan III van Brabant (1312-1355) geplunderd en verwoest. Het was een regelrechte strafexpeditie bedoeld om het verzet van de Brabantse abdijen tegen zijn belastingpolitiek in de kiem te smoren. Het koppig norbertijner verzet moest te vuur en te zwaard gebroken worden. Daarom zou aan de Prinsen van Park een lesje geleerd worden dat zij niet licht zouden vergeten. Maar ook de cisterciënzers, benedictijnen en augustijnen waren toen allesbehalve volgzaam. Waarom dan geen strafexpeditie tegen bijvoorbeeld Affligem of Sint-Bernards? Waren de andere ordes misschien niet zo militant als de norbertijnen?

Het antwoord op die vragen moet gezocht worden in de geschiedenis van de Eerste Stand in Brabant, de stand van de prelaten. Hier hebben er zich spectaculaire wendingen voorgedaan tijdens de regering van Jan III. Het begon al in de eerste jaren van diens regering. Jan III was nog minderjarig toen zijn vader in 1312 overleed. Omdat hij een enorme schuldenberg had achtergelaten verkeerde het land in een crisis. Overal in het buitenland werden Brabantse kooplieden en hun handelswaar gearresteerd om die schulden te delgen. Jan III was nog te jong en te onervaren om daaraan te kunnen verhelpen. Daarom werden twee regenten aangesteld : Floris Berthout, heer van Mechelen en Geraard V, graaf van Gulik. Hun beleid wekte echter ongenoegen. Om hun eigen belangen en die van de handel te vrijwaren sloten de steden daarom op 28 juli 1313 een verbond. Begin 1314 werden Berthout en Gulik afgezet als regenten en werd een stedelijke regentieraad geïnstalleerd die tot 1320 het hertogdom zou regeren.

Er werd besloten dat het land, d.w.z. de steden en de abdijen, omwille van de noodsituatie een bede, een buitengewone belasting, van 40.000 lb. moest opbrengen om aan de crisis van de schatkist te verhelpen. De abdijen weigerden bij te dragen. Zij beriepen zich op het privilege dat Jan II hen in 1312 op zijn sterfbed verleend had en dat hen vrijstelde van beden. Om aan de bede te ontsnappen hebben de abdijen op 28 mei 1314, en dat voor het eerst in de geschiedenis van het hertogdom, een konfederatie gesloten. De originelen van de tekst zijn verloren gegaan, er zijn alleen kopies bewaard. Het oudste afschrift, dat dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, wordt bewaard in het archief van de abdij van Park. Het is een geauthentificeerde kopie op papier vervaardigd door notaris Henricus Clerici van Tienen. Er wordt door de notaris geen melding gemaakt van eventueel aan het origineel ontbrekende zegels. Waar het gekopieerde origineel toen bewaard werd, in Park of elders, is niet duidelijk. In 1665 werd de tekst van 1314 dan overgeschreven in een van de registers van abt Libert de Pape van Park.

In het totaal namen zevenentwintig instellingen aan de konfederatie deel. Daaronder acht norbertijner kloosters : Sint-Michiels, Park, Heylisseem, Grimbergen, Tongerlo, Averbode, Dielegem en Gempe. Daarnaast dertien cisterciënzer, vijf benedictijner en één augustijner instelling.

De tekst is vlijmscherp : de actie is gericht tegen de "nonnulli habentes temporale dominium", de talrijke openbare gezagsdragers, die de kerkelijke vrijheden bedreigen en met de voeten treden. De kloosters worden zo zwaar belast dat zij er erger aan toe zijn "quam sub pharaone", dan in de tijd van de farao. Eendracht is dan ook onontbeerlijk. Daarom zullen geen afzonderlijke overeenkomsten gesloten worden met de belagers. Wanneer één of meerdere van hen bedreigd worden, zal een vergadering belegd worden waarop de abten van de aangesloten abdijen moeten aanwezig zijn op straffe van een boete. Daar zal dan in gemeenschappelijk overleg een oplossing gezocht worden. De daarmee gepaard gaande onkosten zullen gemeenschappelijk gedragen worden volgens een taxatie op te stellen door hen die daartoe zullen verkozen worden. De abdijen die toch de geeïste belastingen betalen, moeten aan de konfederatie evenveel betalen als wat de hertog hen afgeperst heeft. Dat geld en het geld van de boetes zal aangewend worden tot verdediging van de kerkelijke belangen.

Deze organisatie is ronduit spectaculair wanneer men er rekening mee houdt dat de Brabantse abdijen zich tot dan toe (1314) nog nooit zo duidelijk als stand gemanifesteerd hadden, alhoewel er al vroeger bepaalde vormen van overleg en samenwerking kunnen verondersteld worden. Het abdijsprivilege van Jan II van 1312 bijvoorbeeld moet het resultaat geweest zijn van zo'n samenwerking en overleg.

In de tekst is geen enkele clausule opgenomen over de voorziene duur van de samenwerking. Het lag blijkbaar niet in de bedoeling een permanente structuur in het leven te roepen. Het was een overeenkomst met een in de tijd beperkte doelstelling : de inning onmogelijk maken van de bede van 40.000 lb. Maar het optreden van de abdijen was allesbehalve een succes te noemen. De bede werd wèl geïnd en hun bijdragen werden afgedwongen. Details hierover blijven spijtig genoeg in het duister, behalve dan voor de abdij van Villers : daar moesten de monniken op de vlucht slaan om te ontsnappen aan het geweld van de hertogelijke troepen.

Maar ongetwijfeld werden er lessen getrokken uit de mislukking van 1314. Dat bleek twintig jaar later. In 1332-1334 was Brabant in zijn bestaan bedreigd door een enorme coalitie. Jan III was verplicht de vrede af te kopen tegen een exorbitant hoge prijs zodat hij ook nu een buitengewone bede moest vragen aan het land. De abdijen weigerden te betalen. Om zich te verdedigen sloten zij op 1 mei 1335 een nieuwe konfederatie.

Zoals voor 1314 zijn ook de originele teksten van deze overeenkomst niet meer voorhanden. Eén daarvan berustte in 1670 nog in het archief van de norbertijnen van Sint-Michiels te Antwerpen. Het werd toen overgeschreven in een van hun cartularia. In datzelfde jaar werd het ook in een register van Tongerlo gekopieerd. Verder wordt er een los afschrift op papier uit de zeventiende eeuw bewaard in het archief van Park alsook een afschrift uit 1665 in hetzelfde register van abt Libert de Pape waarin ook de tekst van 1314 is opgenomen. Het is zonder meer opvallend dat alle bewaarde afschriften norbertijns van oorsprong zijn.

Niet minder dan tweeënveertig instellingen hebben zich aangesloten in 1335. Het waren in grote lijnen de Brabantse abdijen van de konfederatie van 1314 plus een ganse reeks buitenlandse instellingen die bezittingen hadden in Brabant : uit het prinsbisdom Luik en uit de graafschappen Henegouwen, Namen en Vlaanderen. Er is nu wel de afwezigheid te signaleren, tegenover 1314, van vijf Brabantse cisterciënzerinstellingen. Dat wijst ongetwijfeld op onenigheid over het te voeren beleid. Ook enkele benedictijner instellingen ontbreken in 1335. Alleen het front van de norbertijnen blijkt ongeschonden te zijn.

Van de tweeënveertig deelnemende instellingen zijn er veertien norbertijnen, twaalf benedictijnen, dertien cisterciënzers en drie augustijnen. Aanleiding voor hun

overeenkomst waren de ondragelijke lasten die Jan III hen wilde opleggen. Daarom sloten zij een eeuwigdurende konfederatie. De onkosten die hun actie meebrengen zullen vergoed worden door elk der aangesloten kloosters à rato van de belastingen aan dat klooster opgelegd. Voltallige vergaderingen brengen hoge kosten mee en zijn moeilijk te beleggen. Daarom werden vijf volmachthouders verkozen : drie norbertijnen (Floreffe, Bonne-Espérance en Saint-Feuillien), één benedictijn (Saint-Laurent) en één cisterciënzer (Aulne). Zij moeten de belastingklachten van de aangesloten instellingen behandelen. De daarbij te volgen procedure wordt zo gedetailleerd beschreven dat het de moeite loont hierop in te gaan.

De abt aan wie de klacht het eerst ter ore komt moet de andere volmachthouders samenroepen. Indien een van hen verhinderd is moet hij iemand uit zijn eigen abdij sturen. Als de te behandelen problemen te moeilijk zijn kan de deputatie een voltallige vergadering van heel de konfederatie bijeenroepen op een veilige plaats. De opgeroepen zijn verplicht naar de vergadering te komen. Indien de taak van een van de vijf gedeputeerde abten te zwaar wordt, kan hij zich voor de duur van twee maanden laten vervangen door een andere aangesloten abt. Die mag zijn aanstelling niet weigeren tenzij hij een geldige reden kan aanvoeren. De deputatie kan processen inspannen voor de pauselijke rechtbank. Zij kan pas een akkoord sluiten met de hertog of zijn ambtenaren nadat deze eerst het aangedane onrecht hebben hersteld en na instemming van alle aangesloten leden of van een meerderheid van hen. Indien zij daartoe verzocht wordt zal de deputatie één maal per jaar verslag uitbrengen van haar activiteiten aan alle aangeslotenen of aan een meerderheid van hen. Als de gedeputeerden volgens de aangeslotenen of volgens een meerderheid hun taak niet naar behoren vervullen, kunnen zij ten allen tijde vervangen worden.

Uit het voorgaande blijkt duidelijk de graad van organisatorische perfectie die nagestreefd werd. Niets werd aan het toeval overgelaten. Een stevige structuur die de komende decennia de belangen van de Eerste Stand in Brabant moest verdedigen, werd op poten gezet. In 1314 ging het nog om de bekamping van een crisis van voorbijgaande aard. In 1335 daarentegen werd aan de toekomst gewerkt. Toen werd de inrichting van een hele stand in het leven geroepen, de norbertijnen voorop en dat met een beslistheid en een inzicht die verbazing en bewondering oproepen. Zonder overdrijven kan dan ook gesteld worden dat de konfederatie van 1 mei 1335 de geboorteakte van de Eerste Stand in Brabant is.

Maar had de konfederatie wel resultaat of bleef het alleen bij een goed bedoelde poging? En hoe zit het dan met de deelname van die buitenlandse instellingen, hoe is die te verklaren? Kan men eigenlijk wel spreken van een Brabantse onderneming? Op het eerste zicht was de konfederatie van 1335 een internationale aangelegenheid. Zo zijn de gedeputeerde abten allemaal buitenlanders: twee uit Luik (Saint-Laurent en Aulne), twee uit Henegouwen (Bonne-Espérance en Saint-Feuillien) en één uit Namen (Floreffe). Maar dat wil helemaal niet zeggen dat de Brabanders het initiatief uit handen hebben gegeven. Het was daarentegen een tactische zet omdat de buitenlanders niet zo zwaar konden getroffen worden door de hertog van Brabant. Het zwaartepunt van de bezittingen van hun abdijen lag niet in het hertogdom. Zij waren dan ook minder kwetsbaar. Bovendien konden zij ongetwijfeld rekenen op de steun van de bisschop van Luik en van de graven van Henegouwen, Namen en Vlaanderen. De aansluiting in 1335 van buitenlandse abdijen deed dus zeker geen afbreuk aan het in wezen Brabants karakter van de konfederatie.

Over de nageschiedenis van de konfederatie van 1335 en over het aandeel van de norbertijnen daarin zijn we bijzonder goed ingelicht. Onmiddellijk na afsluiten van de overeenkomst werden gezanten naar paus Benedictus XII te Avignon gestuurd met een klachtenlijst van een aantal abdijen tegen de hertog. Op 30 juni 1335 stelde de paus de aartsbisschop van Keulen en de bisschoppen van Kamerijk en Laon voor de duur van

vijf jaar aan tot "judices et conservatores" van die abdijen. Van de tweeënveertig deelnemende instellingen waren er vijfentwintig die de klachtenlijst onderschreven : twaalf norbertijnen (veertien in de konfederatie), zes cisterciënzers (dertien), vijf benedictijnen (twaalf) en twee augustijnen (drie). Park speelde waarschijnlijk een voortrekkersrol want juist deze abdij werd door de hertog geplunderd en verwoest.

Het is opmerkelijk dat het front van de norbertijnen weinig of geen barsten vertoonde. De benedictijnen en cisterciënzers daarentegen waren ernstig verdeeld. Het lijdt geen twijfel dat onder druk van de hertog een aantal kloosters hebben ingebonden. Met de verwoesting van Park heeft Jan III een afschrikwekkend voorbeeld willen stellen. Maar dat brutale optreden heeft een averechts effect gehad en de norbertijnen juist gehard in hun verzet. Maar Jan III wist niet van toegeven. Herhaaldelijk dreigde hij met verwoestingen in de kloosters die volhardden in hun verzet. Er werden strafexpedities georganiseerd. Hij liet afgevaardigden van de abdijen naar de H.Stoel mishandelen door zijn ambtenaren niettegenstaande hun diplomatieke immunititeit. Vermoedelijk betreft het hier de abten van Bonne-Espérance en Heylisseem, twee norbertijner instellingen.

De tussenkomst van de paus bij Jan III sorteerde geen enkel effect. Pas na bemiddeling van de graaf van Henegouwen verbeterden de betrekkingen tussen de hertog en de Eerste Stand. Op 24 oktober 1336 bevestigde Jan III in twee privileges voor de abdijen die over hem geklaagd hadden bij de paus het abdijprivilege van 1312 en keurde hij een verdeling goed van de karweien, waarvan het aantal op 1600 per jaar werd vastgesteld. Bovendien omschreef hij nauwkeurig het meuterecht van zijn jachthonden in de kloosters. Hij stelde hen vrij van de plicht tot het houden en voeden van varkens, ganzen, kapoenen, hennen, honden en van het gasterijrecht van hertogelijke dienaars en van alle andere belastingen. Hier moet nog op gewezen worden dat van de kant van de konfederatie de norbertijner abten van Heylisseem en Bonne-Espérance verantwoordelijk waren voor de verdeling van de karweien. Samen met de graaf van Henegouwen en met de scholaster van Kamerijk waren zij trouwens ook verantwoordelijk voor de totaliteit van het akkoord tussen de hertog en de konfederatie.

Zo bereikten zij op 4 november 1336 een overeenkomst over de bijdrage van de abdijen in de bede van 1334, de oorsprong van het conflict. Daarin werd bepaald dat slechts de helft van het aanvankelijk gevraagde bedrag moest opgebracht worden. Allen al op basis hiervan kan de konfederatie van 1335 als een succes beschouwd worden. Voor de harde kern van de norbertijnen was het ook een succes dat de kloosters die het front verbroken hadden door bij de paus niet te klagen over Jan III, niet voor hun handelwijze beloond werden. Zij behaalden immers geen enkel supplementair voordeel.

De betrekkingen tussen Jan III en de abdijen blijken uiteindelijk definitief verbeterd te zijn. Op 3 juni 1340 schreef paus Benedictus XII een brief aan de hertog waarin hij deze prees om zijn bescherming van de kerkelijke vrijheden die in het verleden door hem onderdrukt werden. Dit gebeurde op een ogenblik dat de vijfjarige opdracht van de door de paus in 1335 aangestelde "judices et conservatores" van de abdijen ten einde liep. Dit is de laatste uitloper van de crisis die aanleiding was voor de oprichting van de konfederatie. Over de nageschiedenis valt verder niets te achterhalen. In 1348 hebben de abdijen een bede toegestaan aan de hertog voor de ridderslag van zijn oudste zoon en voor het huwelijk van zijn kinderen. Maar het verlenen van zo'n bede was natuurlijk ook mogelijk buiten het kader van de konfederatie op bijeenkomsten daarvoor samengeroepen door de hertog.

De leidende rol van de norbertijnen in de Eerste Stand is een konstante gebleven in de Brabantse politiek. Welke abdij daarbij op de voorgrond trad is niet steeds uit te maken. Een bepaalde vastomschreven rangorde schijnt niet bestaan te hebben. Dan eens was het Park, dan weer Heylisseem. In 1356 bijvoorbeeld was het Wouter Bac, de abt

van Tongerlo, die als vertegenwoordiger van de Eerste Stand een origineel van de beroemde Blijde Inkomst van de hertogen Johanna en Wenceslas in ontvangst mocht nemen. Ook bij die gebeurtenis, een hoogtepunt in de constitutionele geschiedenis van Brabant en van de Nederlanden, waren de norbertijnen dus prominent aanwezig. De bakens voor de toekomst waren gezet.

Piet Avonds

Bibliografische oriëntatie

Een algemene introductie in de geschiedenis van Brabant in de middeleeuwen wordt geboden door AVONDS P., 'Brabant en Limburg 1100-1403', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden II* (Haarlem, 1982), pp. 452-482. De regering van Jan III, het chronologisch kader van bovenstaande uiteenzetting, wordt uitvoerig bestudeerd in volgende werken: IDEM, *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke krisissen* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, Jaargang 46, 1984, nr. 114) (Brussel, 1984) en IDEM, *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356). Land en instellingen* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, Jaargang 53, 1991, nr. 136, Brussel, 1991. De konfederaties van 1314 en 1335 zullen door dezelfde auteur uitgegeven worden in de *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis van België*.

De witte macht
Politieke rol van de premonstratenzers
in de Staten van Brabant

S. van de Perre

Deze bijdrage is de weergave van onze lezing op de contactdag, aangevuld met een beperkt aantal verwijzingen en een selectieve bibliografie. Ze sluit aan bij een onderzoek naar de fiscale en politieke rol van de Staten van Brabant waarmee van start werd gegaan op het Centrum voor Fiscale Geschiedenis (EHSAL, Brussel) o.l.v. prof. dr. Paul Janssens.

De Staten van Brabant bestaan uit drie leden: de geestelijkheid, de adel en de derde stand, vertegenwoordigd door de drie hoofdsteden, Leuven, Brussel en Antwerpen. Alleen de vorst beschikt over de macht de Statenvergadering bijeen te roepen: hij richt een bevelschrift tot de kanselier, waarop de convocatiebrieven verstuurd worden.

De Staten worden naar gewoonte alleen geconvoceerd om hun beden en subsidies in het belang van de staat te vragen. Ze hebben niets te maken met de politiek en moeten zich absoluut niet inlaten met de administratie en beheer van de openbare besturen, politie en justitie. Er dient nauwgezet op toegezien te worden dat ze er geen vat op krijgen, want, meer nog dan de andere gewesten vertonen ze een natuurlijke neiging inbreuk te plegen op het vorstelijk gezag¹.

Aan het woord is Charles d'Hovyne, hoofd-voorzitter van de Geheime Raad, in zijn *Mémoire touchant la forme du gouvernement politique des Pays-Bas ....* In dit verslag, dat zou afgewerkt zijn in 1662 en blijkbaar bestemd was voor Filips IV -het zou de koning worden toegezonden-, onderwerpt d'Hovyne de institutionele structuren van de Zeventien Provinciën aan een kritisch onderzoek. Brabant krijgt in deze -sterk gekleurde- analyse van de politieke machtsverhoudingen in de Spaanse Nederlanden ruime aandacht. En d'Hovyne haalt scherp uit.

Telkens weer, zo schrijft hij, verbinden ze aan de goedkeuring van beden en subsidies allerhande voorwaarden op het vlak van politie en justitie. De regering wordt daarmee voortdurend voor schut gezet, want ze staat voor het dilemma: de beden en subsidies geweigerd te zien of toe te geven aan eisen die afbreuk doen aan het vorstelijk gezag.

De onderhandelingen verlopen dan ook zeer moeizaam en slepen tergend lang aan. Het duurt -om uiteenlopende redenen- geregeld twee à drie jaar eer een consensus over de toekenning van een subsidie wordt bereikt. En als ze dan uiteindelijk principieel met de subsidie instemmen, dan dienen ze veelal nog verder te palaveren over de manier waarop de subsidie moet worden opgebracht. Daar ze elke vorstelijke tussenkomst categoriek van de hand wijzen, wordt de zaak op de lange baan geschoven, tot in het oneindige².

En d'Hovyne gaat zo nog even door. Maar daarover later nog wat meer.

¹ Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 12290 (*Mémoire touchant la forme du gouvernement politique des Pays-Bas et des Conseils et officiers qui en composent le ministere. Dressé par Monsieur le president Hovinnes en 1662 pour être envoyé au Roi*), f° 4r°-v°. Zie: BRANTS, V. 'Le mémoire politique sur le gouvernement des Pays-Bas de Charles d'Hovyne, chef-président du Conseil privé (1653-1671)' *Fédération des Cercles archéologiques et historiques de Belgique - Liège II* (Liège, 1909), pp. 49-66. Zie ook: BRITZ, J. *Histoire de la législation et de la jurisprudence des provinces belgiques, depuis le cinquième siècle jusqu'à ce jour, suivie de l'exposé de l'ancien droit civil de ces provinces* (Bruxelles, 1847), p. 257.

² *Mémoire touchant la forme du gouvernement politique des Pays-Bas*, f° 6r°

Klopt dit beeld met de realiteit? Of moeten we deze interpretatie toeschrijven aan de eenzijdige visie van een voortvarend vorstelijk ambtenaar die de prerogatieven van zijn vorst en zijn instelling verdedigde?

En, om tot het eigenlijke onderwerp van deze lezing te komen, welke rol speelde de eerste stand, en dan meer bepaald de premonstratenzers, in de Staten van Brabant?

Charles d'Hovyne, hoofd-voorzitter van de Geheime Raad, redigeerde zijn *mémoire* in de derde kwart van de 17de eeuw. Hij beschrijft daarmee de situatie voor de periode, tweede helft 17de eeuw, waarop we ons hier willen concentreren. Die beperking in de tijd heeft verschillende redenen. Zoals bekend is een groot deel van het archief van de Staten van Brabant verloren gegaan in het bombardement van Brussel³. Daarbij komt dat het bewaarde archief van de Staten tot op heden slechts voorlopig en in beperkte mate ontsloten is⁴. Maar we beschikken over een uitgelezen en uitzonderlijke bron. Een eersterangs getuige. Op 7 april 1648, nauwelijks veertien dagen nadat hij zijn abtswijding ontving, trad Libert de Pape als abt van Park toe tot de eerste stand van de Staten van Brabant. Van die dag af, tot 11 april 1682 (dus voor een periode van ongeveer 34 jaar) hield hij eigenhandig aantekeningen bij van wat er in de vergaderingen van de Staten aan de orde kwam. Als bestendig gedeputeerde van de eerste stand was hij bovendien gedurende bijna tien jaar, van 1664 tot 1674, van dichtbij betrokken bij het dagdagelijks bestuur van de Staten. Zijn *diarium*, dagboek, biedt ons een interessante kijk op de gang van zaken⁵. En, al blijft het natuurlijk een persoonlijk verslag, het leent zich uiteraard goed om de rol van de premonstratenzers te bekijken.

Vooraleer we overgaan tot een bespreking van de werking van de Staten van Brabant, moeten we even stilstaan bij de samenstelling ervan.

Samenstelling van de Staten

In 1648, bij de intrede van Libert de Pape, bestond het eerste lid van de Staten van Brabant uit twaalf prelaten. Met name de abten van de abdij van Sint-Bernards-aan de Schelde en Villers, de Antwerpse Sint-Michielsabdij, de abdij van Grimbergen, Park, Heylisse, Averbode, Tongerlo en Dielegem, de abt van de Leuvense Sint-Gertruiabdij, en de abt van Vlierbeek. Dat zijn er al elf. De twaalfde was de aartsbisschop van Mechelen die zetelde als abt van Affligem. Tot de eerste stand behoorde ook nog de bisschop van Antwerpen, al zetelde die niet op grond van zijn episcopaat. Daar is een

³ Zie onder meer: WELLENS, R. 'L'intérêt des archives brabançonnnes pour l'histoire des états généraux des Pays-Bas', *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles* 51 (1956-1966), p. 96.

⁴ Inzake het fonds 'Staten van Brabant' in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, zie: VAN HAEGENDOREN, M. *Het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Overzicht van de fondsen en inventarissen* (Brussel, 1955), pp. 87-88; NIJSSEN, R. *Overzicht van de archieftoegangen in de leeszaal van het Algemeen Rijksarchief. Toestand op 1 januari 1997* (Brussel, 1997). Te vermelden zijn onder meer: D'HOOP, A., *Inventaire sommaire des Archives des Etats de Brabant. Naar geannoteerd exemplaar Leeszaal A.R. Aangevuld volgens inventaris 122 van de Iste sectie* (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 104) (Brussel, 1992); D'HOOP, A., *Inventaire sommaire des archives des Etats de Brabant. Cartons*. (Algemeen Rijksarchief. Toegangen in beperkte oplage, 104/2) (Brussel, 1995).

⁵ Uitgegeven door LENAERTS, P. en BREULS DE TIECKEN, F., 'Compte-rendu des séances des Etats du Brabant de 1648 à 1682 par Libert de Pape, abbé du Parc, membre des Etats' *Analecta Praemonstratensia* XXIX (1953), pp. 111-128 en pp. 251-288; XXX (1954), pp. 60-122; XXXV (1959), pp. 105-152 en pp. 284-300; XXXIX (1963), pp. 153-164 en pp. 304-341; XL (1964), pp. 60-89 en pp. 250-286, verder aangeduid als 'Compte-rendu' A.P.

hele geschiedenis aan verbonden, waar we evenwel binnen het bestek van deze lezing niet verder kunnen op ingaan⁶.

In de zeventiende eeuw wordt aan de samenstelling van het eerste lid niet meer geraakt. In 1658 probeerde nog wel de abt van Nizelles zijn toetreding af te dwingen. Ook al had hij tot tweemaal toe van de vorst een convocatiebrief ontvangen, toch weigerden de Staten hem tot de vergadering toe te laten. De abt van Nizelles trok de zaak echter in proces voor de Raad van Brabant, maar verloor en diende de proceskosten te dragen.

Keren we terug naar de samenstelling van de eerste stand. Opvallend is de sterke vertegenwoordiging van de premonstratenzers. Met zeven prelaten vormde ze een duidelijk te onderscheiden meerderheid. Ook in hun voorkomen. In zijn dagboek spreekt Libert de Pape van de 'witte' ('albi') en de zwarte ('nigri'). Tot de eerste groep hoorden uiteraard de Sint-Michielsabdij en de abdijen van Grimbergen, Park, Heylisse, Averbode, Tongerlo en Dielegem. Sint-Bernards en Villers waren Cisterciënzers. De abdij van Vlierbeek hoorde aan de Benedictijnen. In de Sint-Geertrui-abdij verbleven reguliere kanunniken die de regel van Sint-Augustinus volgden. Beperkt tot twaalf in het getal, dienden zij in de zeventiende eeuw acht adellijke kwartieren voor te leggen om tot de gemeenschap toegelaten te worden.

In de tweede stand voltrok zich doorheen de eeuwen een evolutie waarbij de toetredingscriteria alsmaar verstrengden. Na 1587 nam enkel nog hogere, betitelde en vermogende adel deel aan de Statenvergadering. Wanneer er in de loop van de zeventiende eeuw almaar meer adellijke titels werden toegekend, verkregen de Staten een strakkere regeling voor toetreding. Om de minder vermogende of niet-Brabantse vermogende edelen die zich vooral na 1650 aandienden te weren, werd bepaald dat kandidaten een adellijke kwartierstaat moesten voorleggen, langs vaderszijde tot de oude adel behoren en over een aanzienlijk Brabants vermogen (dit impliceerde grootgrondbezit in het hertogdom Brabant) dienden te beschikken. Onder deze voorwaarden bleef het aantal leden van de tweede stand tot ca. 1750 relatief stabiel op ongeveer dertig edelen⁷.

In de derde stand zetelden de drie hoofdsteden van Brabant: na het wegvallen van 's-Hertogenbosch in 1629 waren dat Antwerpen, Brussel en Leuven. Zij vaardigden in de Statenvergadering respectievelijk twee, drie en twee vertegenwoordigers af. Antwerpen en Leuven stuurden hun eerste- of buitenburgemeester en hun buitenpensionaris. Brussel, waar de Staten resideerden, zond traditioneel ook zijn eerste schepen.

---

⁶ Zie onder meer: PRIMIS, F., 'Bisschop Capello in de Staten van Brabant (1655)' en 'Strijd om zetels in de Staten van Brabant (1663)' *Antwerpiensia* 23e reeks (Antwerpen, 1953), pp. 39-41 en pp. 42-45; PAPPART, R., *De geestelijkheid in de Staten van Brabant in de tweede helft van de zeventiende eeuw* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. K.U.Leuven (1966), pp. 18-23.

⁷ Zie vooral: JANSSENS, P., 'De Brabantse Statenadel tegenover het absolutisme (1587-1794)' *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel, 1985), pp. 185-208.

De algemene vergadering

Laat ons eerst even een blik werpen op de Statenvergadering.

De bijeenroeping van de Staten geschiedde op initiatief van de vorst. Met een convocatiebrief werden de leden van de eerste en tweede stand individueel uitgenodigd⁸. Een dergelijke convocatie was een *conditio sine qua non* om aan de vergadering deel te nemen. In deze brief werd naast afspraken over de plaats en datum ook -verplicht- de agenda of de reden voor het samenkomen vermeld. Ook de steden ontvingen een dagvaartbrief met het gebod afgevaardigden te sturen.

De uitvoerige procedure in de Staten verliep volgens een vast stramien. Kort samengevat ging het zo. De kanselier, of een andere vorstelijk vertegenwoordiger (een raadheer van de Raad van Brabant bijvoorbeeld), opende de zitting met de voorlegging van zijn geloofsbrieven. Daarop las hij het vorstelijke verzoek of de 'propositie' voor. De stadspensionaris van Brussel, waar de vergaderingen op het stadhuis plaatsvonden, beloofde in naam van allen plechtig het voorstel in overweging te nemen en nam het daarna in ontvangst.

De eerste en tweede stand beraadslaagde onmiddellijk ter plaatse. Eerst afzonderlijk, dan tesamen. Binnen deze twee eerste leden volstond een gewone meerderheid om tot een besluit te komen. Hier kon uiteraard het overwicht van de premonstratenzer abten spelen. Nadat ze samen een consensus bereikt hadden over het principe en over voorwaarden en modaliteiten, stelden ze een 'opinie' op die als 'provisieel consent' aan de kanselier werd overhandigd. Was deze opinie voor de vorst aanvaardbaar, al dan niet in een aangepaste versie, dan bezorgde de kanselier een 'acte van provisieel acceptatie'. Zoniet dienden beide standen hun intern overleg over te doen. Eens overeenstemming bereikt, werd de opinie van de twee eerste standen en de voorlopige acceptatie van de vorst voorgelegd aan de derde stand. Daarmee trokken de stedelijke afgevaardigden naar hun achterban. De steden spraken zich niet uit over het oorspronkelijk voorstel, maar alleen over dit tussentijds akkoord. Na veelal moeizame onderhandelingen in de schoot van de voltallige gemeenteraad en in elk van haar geledingen, presenteerden de afgevaardigden uiteindelijk elk de opinie van hun stad in de Statenvergadering. Zelden conformeerden ze zich aan het voorlopig akkoord dat de eerste en tweede stand met de kanselier afsloten. En dus moet er onderhandeld worden. En dat is wederom een erg tijdrovende en omslachtige procedure, waarbij de stedelijke afgevaardigden in de Staten moeten pendelen tussen de vergadering in Brussel en hun thuisbasis.

Teneinde de onderhandelingen te bespoedigen of te beïnvloeden werden er geregeld delegaties van de eerste en tweede stand naar de steden gestuurd.

Het dagboek van Libert de Pape getuigt volop van de bijzonder moeizame weg die de toekenning van de belastingen, en dan in het bijzonder de buitengewone belastingen, volgde. Zoals Charles d'Hovyne opmerkte, handelden heel wat discussies inderdaad over de wijze waarop de gevraagde subsidies zouden worden opgebracht, welke belastingstechniek opportuun was, hoe de bijdragen te verdelen. Bovendien werd de aanvaarding van lasten effectief gekoppeld aan uiteenlopende voorwaarden. Daar

---

⁸ Over de convocatiebrieven gericht aan de abt van Park, zie de inleidende nota's van de bijgevoegde selectieve bibliografie.

was de vrijwel permanente oorlogssituatie natuurlijk niet helemaal vreemd aan. De frequentie waarmee nieuwe, telkens buitengewone lasten, werden gevraagd, gekoppeld aan de hoogte van de bedragen riep tegenkantingen op. Bovendien vroeg de vorst niet zelden snel voorschotten of anticipaties om bedragen die nog in onderhandelingen waren. Intussen werd het platteland (en daarbij ook de hoeven en landbouwbedrijven van de abdijen) geteisterd door rondtrekkende en ongedisciplineerde militairen, door veeleisende inkwartierungen, door schadelijke -al dan niet vijandelijke- troepenbewegingen, wat de draagkracht van de bevolking aantastte. Het is dan ook niet te verwonderen dat de goedkeuring van verschillende subsidies verbonden werd aan de garantie dat men van bijvoorbeeld inkwartierungen zou gespaard blijven.

Toch verloor in de aanhoudende discussies zelfs de kanselier al eens zijn koelbloedigheid. Willem van Steenhuijse, baron van Poederlé, die als niet-Brabander (hij was van Mechelen afkomstig) jarenlang had moeten optornen tegen het verzet van vooral de eerste stand tegen zijn benoeming eerst als vice-kanselier, dan als kanselier, schold in 1664 de Staten uit voor 'ongewillige honden'⁹.

In 1672 kreeg de gouverneur-generaal het serieus op zijn heupen. In een discussie met enkele gedeputeerden, waaronder Libert de Pape, maakte hij zich druk en en riep uit dat hij niet kon dulden dat omwille van drie à vier 'windbuilen' ('nebulones') in de Staten de dienst aan de vorst op de lange baan werd geschoven. Hij noemde ze 'coquins' ('schurken'), noteerde de Pape. Twee dagen later weigerde hij zijn woorden in te trekken. Toen de gedeputeerden bleven aandringen op genoegdoening voor zijn woorden, reageerde hij tegen Libert de Pape dat hij beter naar Park zou terugkeren, naar zijn cel. De Pape reageerde daarop met te onderstrepen dat hij de vorst altijd trouw had gediend en dat zijn inzet niet in twijfel kon worden getrokken. De gouverneur-generaal begon te lachen en dreef er als het ware de spot mee¹⁰.

Dezelfde gouverneur-generaal, het gaat om Monterey, liet zich later ook ontvallen: 'de duivel hale de acte van acceptatie en diegenen die zich ertegen verzetten'¹¹.

Dat de Staten zich bijzonder gevoelig toonden voor de manier waarop de gangbare procedure gerespecteerd werd, uitte zich bij verschillende gelegenheden. Zo in april 1648, wanneer de kanselier van Brabant, Ferdinand de Boisshot, de Staten een propositie voorlegde die opgesteld was in het Frans, daar waar het Nederlands (idiomate flandrico) had moeten zijn. De Staten weigerden de propositie te behandelen zolang ze niet werd vertaald¹².

Een soortgelijk conflict deed zich ook voor in 1655. De Staten hadden unaniem geweigerd een subsidie en imposten goed te keuren zolang de licenten niet werden afgeschaft. Daarop overhandigde de kanselier hen een brief van de aartshertog waarin hij er op aandrong om de gevraagde subsidie toch dringend te behandelen, los van de controverse rond de licenten. De Staten verklaarden echter verbolgen dat de kwestie ten

⁹ Vergadering van 27 maart 1664, 'Compte-rendu' A.P. 35 (1959), p. 117.

¹⁰ 'et quod propter tres aut quatuor Nebulones, (Utebatur verbo Cokin) qui erant in Statibus non pateretur servitium regis retardari', vergadering van 8 november 1672, 'Compte-rendu' A.P. 40 (1964), p. 85; vergadering van 10 november 1672, 'Compte-rendu' A.P. 40 (1964), p. 86-87.

¹¹ "Diabolus auferat actam acceptationis, et illos qui illam petierunt", vergadering van 30 augustus 1673, 'Compte-rendu' A.P. 40 (1964), p. 266.

¹² 'et fieret gallico idiomate, cum dieri deberet flandrico, et iudicatum est, ut propositio transferretur in flandricum', vergadering van 7 april 1648, 'Compte-rendu' A.P. 29 (1953), p. 113.

eerste niet via een brief kon ter sprake gebracht worden en verder zeker niet via één in het Frans, daar waar het gangbaar was het Nederlands te gebruiken¹³.

Toen in 1658 de kanselier bij afwezigheid van de landvoogd in naam van de Raad van State de Staten van Brabant bijeenriep, verklaarden de Staten dat de Raad van State zonder machtiging van de landvoogd geen subsidie kon vragen en de kanselier niet kon voorzien van de vereiste geloofsbrieven. Bovendien strookte de betiteling niet met de vormvoorschriften. Twee dagen later bood de kanselier zich aan mét geloofsbrieven ondertekend door de landvoogd én voorzien van de correcte betiteling¹⁴.

De bestendige deputatie

Vanaf het midden van de zestiende eeuw ontstond er nood aan een dagelijks bestuur van de Staten. Aanvankelijk traden er commissies ad hoc of vergaderingen van een beperkt aantal leden buiten de algemene vergaderingen op om lopende zaken af te handelen. Daaruit groeide rond 1600 een min of meer permanente of bestendige deputatie. De eerste en tweede stand leverden elk twee verkozenen. Voor de hoofdsteden zetelden er de buitenburgemeester en buitenpensionaris. Dit collectief bestuursorgaan stond onder meer in voor de behandeling van de rekwesten gericht aan de Staten. Dat kon over van alles gaan, van verzoekschriften tot vermindering of kwijtschelding van belastingen tot aanvragen van naturalisaties. De hoofdopdracht van de bestendige deputatie bestond evenwel in het beheer van de provinciale geldmiddelen. Denken we maar aan het vorderen en innen van de verschillende types belastingen, de verkoop van renten en -alsmaar belangrijker in de zeventiende en achttiende eeuw- het beheer van openbare werken. Daarbij hoorde ook het afhoren (zeg maar controleren) en sluiten van de rekeningen van het Statenpersoneel.

De bestendige deputatie beschikte over een grote vrijheid van handelen. Belangrijk daarbij is dat de gedeputeerden op regelmatige basis bijeenkwamen, zonder dat een vorstelijke convocatie was vereist.

Charles d'Hovyne had geen goed woord over voor deze instelling in de instelling. Zo vond hij dat een ander misbruik en verkeerd principe bij de Staten erin bestond dat de gedeputeerden een aanstelling *ad vitam* kregen. In andere gewesten werden ze voor een vaste termijn -veelal drie jaar- benoemd. D'Hovyne verweet de Brabantse gedeputeerden dat ze zich een soeverein gezag aanmatigden zonder de minste controle. Hij hekelde dat ze slechts tegenover elkaar rekenschap aflegden, los van elke tussenkomst van een vorstelijk functionaris. En hij besloot -ik vertaal even vrij-: 'de instelling van de bestendige deputatie is totaal ontredderd en geeft aanleiding tot verwarring, misbruiken en feilen'¹⁵.

Ook hier weer de vraag in hoeverre hij zich vergaloppeert in zijn felle bekommernis om de vorstelijke prerogatieven?

¹³ 'sed more ordinario flandrice debere fieret', vergadering van 22 juni 1655, 'Compte-rendu' A.P. 29 (1953), p. 283.

¹⁴ Vergadering van 11 september 1658, 'Compte-rendu' A.P. 30 (1954), p. 84; vergadering van 13 september 1658: 'et hodie Cancellarius cum novis litteris credentiae a Principis signatis, in Statibus apparuit, quae debita forma inscripta erat', 'Compte-rendu' A.P. 30 (1954), p. 85.

¹⁵ *Mémoire touchant la forme du gouvernement politique des Pays-Bas*, f° 6r°.

Het valt hoedanook op dat er in de periode dat d'Hovyne zijn kritiek neerschreef, er inderdaad één en ander bewoog op het vlak van de bestendige deputatie. De impuls kwam daarbij blijkbaar vanuit de eerste stand.

In 1659 nam de abt van Tongerlo wegens ziekte (*ob impotentiam*) ontslag als gedeputeerde van de eerste stand. Op 11 september gingen de leden van de eerste stand, na het vertrek van de vertegenwoordigers van de adel en de steden, over tot de verkiezing van een nieuwe gedeputeerde. De aartsbisschop en de abt van Tongerlo waren wegens ziekte afwezig. Er werd besloten de gedeputeerde niet meer voor het leven te benoemen, maar voor zes jaar. Bovendien zou er elke drie jaar een nieuwe worden aangewezen. Zo werd de abt van de Sint-Geertrui-abdij alvast voor de volgende drie jaar in zijn functie bevestigd. De abt van Sint-Geertui tekende daartegen echter protest aan, maar zijn verzet werd verworpen. Tussen haakjes, eenzelfde kwestie speelde zich ook af bij de tweede stand. Daar had de baron van Wezemaal de zaak zelfs in proces getrokken en wachtte men op een uitspraak¹⁶.

Nu, op de vergadering van de prelaten werd nog een belangrijk principe afgesproken: voortaan zouden de gedeputeerden een instructie krijgen waaraan ze zich dienden te conformeren. Tot slot volgde de geheime stemming om de gedeputeerde ter vervanging van de abt van Tongerlo te kunnen aanwijzen. Libert de Pape interpreteert het stemgedrag. 'Er waren zes witte (namelijk de premonstratenzers) en vijf zwarte aanwezig. De abt van Vlierbeek, naarvoorgeschoven door de bisschop van Antwerpen en de anderen, haalde alle zwarte stemmen, inclusief zijn eigen stem. Daarbij voegde zich ook één witte stem, zonder enige twijfel afkomstig van de abt van Heylisse. De abt van Park (de Pape zelf dus) haalde er slechts vier. Omdat hij niet voor zichzelf wilde stemmen, had hij zijn stem aan de abt van Grimbergen gegeven'¹⁷.

Op 10 maart 1660, zo meldt de Pape in zijn dagboek, werd er een reglement voorgelezen dat door hem was ontworpen om de werkzaamheden van de Staten te verbeteren¹⁸. Het werd door toedoen van de aartsbisschop aan de Staten bezorgd. Wat later is er sprake van het vervolledigen van het reglement van de gedeputeerden van de Staten¹⁹. Op 16 maart 1661 vergaderen ten huize van de aartsbisschop de abten van Villers, Grimbergen, Dielegem en Park. De aartsbisschop suggereerde er een verzoek te richten aan de landvoogd met de vraag commissarissen aan te duiden en hulp te voorzien om het reglement voor de Staten en haar gedeputeerden af te werken. Libert de Pape stelde deze brief op en de aartsbisschop vertaalde hem²⁰. Aan de gedeputeerden wordt wat later gevraagd om -indien nodig- bezwaarschriften in te dienen en te overhandigen aan de abt van Park of de baron van Gooik²¹. Op 15 februari 1662 dan werd dit reglement van toepassing²².

Dit reglement werd in eerste instantie geredigeerd op initiatief van Libert de Pape. Luidens artikel 8 ging het voort op voorgaande reglementen²³. Uiteindelijk werd het voorgedragen door de eerste en tweede stand.

¹⁶ Vergadering van 11 september 1659, 'Compte-rendu' A.P. 30 (1954), pp. 97-98.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ 'lectum fuit reglementum a me conceptum', vergadering van 10 maart 1660, 'Compte-rendu' A.P. 30 (1954), p. 103.

¹⁹ Vergadering van 22 juni 1660, 'Compte-rendu' A.P. 30 (1954), p. 105.

²⁰ Vergadering van 16 maart 1661, 'Compte-rendu' A.P. 30 (1954), p. 109.

²¹ Vergadering van 22 juli 1661, 'Compte-rendu' A.P. 30 (1954), p. 111.

²² 'lectum et approbatum fuit regulamentum Statuum Brabantiae tam in generali, quam pro deputatis eorum, Graffiariis, receptoribus, etc.', vergadering van 15 februari 1662, 'Compte-rendu' A.P. 30 (1954), pp. 114-115.

²³ 'Gelijck 't selve by de voorgaende Reglementen is gestatueert geweest', PETIT, R., 'Le règlement des Etats de Brabant de 1663' *Standen en Landen XXIV* (Leuven-Paris, 1962), p. 163 en 148. Roger

Dit reglement gold zowel voor de algemene vergadering van de Staten van Brabant als voor de gedeputeerden. Verder komen ook de griffiers, de tesorier en de rentmeesters die allen deel uitmaakten van de Statenadministratie aan bod. Het is opmerkelijk hoe uitvoerig de rechten en plichten van de gedeputeerden werden omschreven, terwijl ook de taakbeschrijving van het Statenpersoneel ruim aan bod kwam.

Dat Libert de Pape op 25 juli 1664 door de eerste stand tot gedeputeerde werd verkozen, kan na zijn in het oog springende rol in de algemene vergadering, niet verwonderen. Hoewel hij zelf niet aanwezig was, verwierf hij 8 van de 10 stemmen. Twee gingen er naar de abt van Dielegem. De Pape verving in de deputatie de overleden abt van Sint-Geertrui²⁴.

Vanuit zijn ervaring als gedeputeerde stelde de Pape in 1666 voor het reglement op één -toch wel opmerkelijk- punt aan te passen. Opdat de gedeputeerden met meer effect de ontvangers en tesorier van de Staten zouden kunnen leiden, dienden ze te kunnen beschikken over de mogelijkheid hen te sanctioneren met straffen die varieerden van boetes tot ontzetting uit hun ambt²⁵.

In 1671 moest de abt van Vlierbeek als gedeputeerde herbevestigd worden²⁶. Bij die gelegenheid liet de aartsbisschop van Mechelen de gouverneur-generaal een brief bezorgen waarin hij signaleerde dat er in de eerste stand onenigheid was tussen de 'witte' en de 'zwarte' abten, omdat de 'witte' een andere 'witte' tot gedeputeerde zouden verkiezen. En dit terwijl er al een premonstratenzer, met name de Pape, gedeputeerd was. Deze brief sloeg iedereen met verstomming en alle aanwezigen verklaarden dat er helemaal geen onenigheid bestond tussen de 'witte' en 'zwarte' prelaten²⁷. Alleen de abt van Vlierbeek zweeg. Omdat Libert de Pape in de brief persoonlijk werd vernoemd, nam hij het woord en verklaarde met luide en klare stem, dat als hij als gedeputeerde de 'zwarte' prelaten niet aanstond, ze dat ook moesten verklaren, want dat hij desgevallend onmiddellijk zou resigneren en de dag daarop naar Park zou terugkeren. Blijkbaar viel er ook daar een stilte, want de abten gingen over tot de stemming. De abt van Vlierbeek haalde slechts drie stemmen, zijn eigen stem, die van de aartsbisschop en van de abt van Sint-Bernards. De abt van Heylisseem kreeg er daartegen zes: van Sint-Michiels, Park, Averbode, Tongerlo, Sint-Geertrui en van zichzelf. De abt van Dielegem had er ook twee: één van zichzelf en één van de abt van Grimbergen.

Drie jaar later wilde de abt van Park niet langer als gedeputeerde zetelen. Wellicht heeft het brutale optreden van de gouverneur-generaal voor hem de deur dichtgedaan. De aartsbisschop van Mechelen maakte van zijn ontslag gebruik om de gouverneur-generaal opnieuw een brief te zenden waarin hij meldde dat er een nieuwe gedeputeerde moest worden verkozen. Op verzoek van alle leden van de eerste stand die niet tot de premonstratenzer orde behoren vroeg hij te verordenen dat er een

---

Petit dateerde het reglement ca. 1663, op basis van L.P. Gachard in zijn *Mémoire sur la composition et les attributions des Anciens Etats de Brabant ...* *Nouveaux Mémoires de l'Académie Royale de Belgique* série in-4°, 14 (1843), p. 13 (zie: PETIT, *art.cit.*, p. 146 voetnoot 7). Aan de hand van dateerbare feiten in de tekst van het reglement, situeerde hij de redactie tussen 1659 en 1665 bij de eerste en tweede stand (zie: PETIT, *art.cit.*, p. 149-151). Petit maakte in zijn bijdrage geen melding van de uitgave van het 'diarium' van Libert de Pape, waarin hij meer bijzonderheden had kunnen vermelden.

²⁴ Vergadering van 25 juli 1664, 'Compte-rendu' A.P. 35 (1959), pp. 119-120.

²⁵ Vergadering van 6 juli 1666, 'Compte-rendu' A.P. 35 (1959), p. 144: 'unanimiter resolverunt ut hoc fieret et cogerentur receptores et alii ad juramentum exequendi regulamentum'.

²⁶ 'cujus tempus expirabat', 'Compte-rendu' A.P. 40 (1964), p. 69.

²⁷ Vergadering van 19 november 1671, 'Compte-rendu' A.P. 40 (1964), pp. 70-71: 'omnes ad istam epistolam opstupuerunt, omnes declaraverunt, nullam inter albos et nigros Abbates dissentionem esse'.

gedeputeerde diende verkozen te worden die niet tot die orde behoorde, omdat er nog een overbleef. Zo was het vroeger geweest en zo zou het altijd moeten zijn: één premonstratenzer en één andere. Toen de inhoud van de brief bekend werd, ontstond er commotie in de eerste stand. De abt van Heylisseem vroeg zich af waarom er tweedracht werd gezaaid, daar waar er nooit eerder conflicten waren. Ondanks zijn protest verordende de gouverneur-generaal de eerste stand toch om zonder verwijl over te gaan tot de verkiezing van een nieuwe gedeputeerde, die niet tot de premonstratenzer orde behoorde. De gouverneur-generaal gaf zelfs opdracht aan de hoofd-voorzitter van de Geheime Raad om de abt van Grimbergen te bepraten zijn stem aan de abt van Vlierbeek te geven. De aartsbisschop benaderde op zijn beurt de abt van Dielegem, die ook al aangesproken werd door de eerste burgemeester van Antwerpen, eveneens op instigatie van de gouverneur-generaal. Toen Libert de Pape vernam op welke manier de verkiezing werd gehouden, stond hij recht en zei: als de gouverneur-generaal per sé de abt van Vlierbeek wil, laten we hem dan verkiezen, ik stem voor hem, niet omwille van zijn verdiensten of talenten, maar simpelweg omdat de gouverneur-generaal het zo wil²⁸.

In 1677 werd deze verordening van gouverneur-generaal Monterey door Villa Hermosa herroepen en werd de verkiezing van de gedeputeerden van de eerste stand terug vrijgegeven. 'Zoals het vroeger altijd was geweest, zonder onderscheid naar orde', voegde de Pape eraan toe²⁹. In 1680, bij het overlijden van de abt van Vlierbeek, werd Libert de Pape terug in zijn plaats verkozen. Maar hij zag af van de aanduiding en vroeg de stemming te hernemen. Zo werd de abt van Sint-Geertrui verkozen³⁰.

Besluit

Als we naar de politieke rol van de premonstratenzers in de Staten van Brabant willen peilen, dan moeten we én kijken naar hun rol in de algemene vergadering én naar hun rol in de bestendige deputatie.

Dat hun aantal speelde in de eerste stand lijkt duidelijk, maar niet altijd onbetwistbaar. Ze trokken niet noodzakelijk altijd een zelfde lijn. Dat de abten en de adel elkaar vonden in de consensus is verklaarbaar. Verdedigden deze Brabantse grootgrondbezitters niet dezelfde of minstens gelijklopende fiscale en sociaal-economische belangen?

Het conflict bij de verkiezing van de bestendig gedeputeerden in het derde kwart van de zeventiende eeuw duidt misschien toch op het bestaan van een 'witte macht'. Althans zo werd het uitgespeeld. Maar de meeste betrokkenen zagen het anders. Ons inziens werd de rol van de abt veeleer bepaald door zijn persoonlijkheid. En dé persoonlijkheid in deze periode was ontegensprekelijk Libert de Pape, abt van Park.

Stijn van de Perre

²⁸ 'non propter sue merita et talenta, sed quia D. Gubernator illum vult haberi deputatum', vergadering van 2 mei 1674, 'Compte-rendu' A.P. 40 (1964), pp. 272-274; zie ook de vergadering van 20 april 1674, 'Compte-rendu' A.P. 40 (1964), p. 271 en van 23 en 25 april 1674, 'Compte-rendu' A.P. 40 (1964), p. 272.

²⁹ Vergadering van 22 oktober (sic) 1677, 'Compte-rendu' A.P. 40 (1964), pp. 281-282.

³⁰ Vergadering van 22 februari 1680, 'Compte-rendu' A.P. 40 (1964), p. 283.

Selectieve bibliografie

Uitgangspunt van deze bijdrage is het 'dagboek' dat Libert de Pape, abt van de abdij van Park, bijhield van 1648 tot 1682. Dit uniek document wordt onder de titel *Diarium actorum Statuum Generalium Brabantiae ab anno 1648 usque ad annum 1682, per Lib. de Pape* bewaard in het archief van de abdij van Park (R VII nr. 71). Het werd uitgegeven door LENAERTS, P. en BREULS DE TIECKEN, F., 'Compte-rendu des séances des Etats du Brabant de 1648 à 1682 par Libert de Pape, abbé du Parc, membre des Etats' *Analecta Praemonstratensia* XXIX (1953), pp. 111-128 en pp. 251-288; XXX (1954), pp. 60-122; XXXV (1959), pp. 105-152 en pp. 284-300; XXXIX (1963), pp. 153-164 en pp. 304-341; XL (1964), pp. 60-89 en pp. 250-286.

Een interessante bron vormen de zogenaamde convocatiebrieven. Zo worden er in het archief van de abdij van Park twee bundels bewaard, waarin convocatiebrieven gericht aan de abt van Park (1648-1663 - onder het abbatiaat van Libert de Pape) werden verzameld: R VII nr. 73-74 onder de titel *Litterae Convocationis*. Ook in andere bundels en bij de losse stukken van het archief bevinden zich dergelijke -vooral 17de- eeuwse- convocatiebrieven, bijvoorbeeld: Serie B 4, Corpus VII, Kastje X, Lias 2 en Lias 3-4 of Serie B 5, Corpus VII, Kastje XI, Lias 1.

Voor een verdere bibliografische oriëntatie inzake de Staten van Brabant, zie: VAN HEESVELDE, P. *Overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1477-1793). Een bibliografie (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Miscellanea archivistica manuele, 12)* (Brussel, 1993), pp. 399-405.

1. ALGEMEEN

BIGWOOD, G., *Les impôts généraux dans les Pays-Bas autrichiens. Etude historique de législation financière* (Brussel-Leuven, 1900).

COPPENS, H., *De financiën van de centrale regering van de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het Spaans en onder Oostenrijks bewind (ca. 1680-1788)* Onuitgegeven doctoraatsverhandeling K.U. Leuven (1990) pp. 81-135.

COPPENS, H., *De financiën van de centrale regering van de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het Spaans en onder Oostenrijks bewind (ca. 1680-1788)* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 54 (1992) 142) (Brussel, 1992).

COPPENS, H., *Het institutioneel kader van de centrale overheidsfinanciën in de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden tijdens het late Ancien Régime (c. 1680-1788)* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia 43) (Brussel, 1993) pp. 111-168.

D'HOOP, A., *Aperçu historique sur les états de Brabant* (Bruxelles, 1901).

GACHARD, L.P., *Mémoire sur la composition et les attributions des anciens Etats du Brabant, sur les formalités observées par eux dans les délibérations relatives aux demandes des aides et subsides et sur les contestations qu'ils eurent avec le gouvernement sous le règne de Marie Thérèse* (Bruxelles, 1843).

JANSSENS, P., 'De achttiende eeuw : een lage maar zware belastingsdruk' P. JANSSENS, H. VERBOVEN en A. TIBERGHEN, *Drie eeuwen Belgische belastingen. Van contributies, controleurs en belastingsconsulenten* (Brussel, 1990) pp. 37-122.

LOUSSE, E. en WILS, L., 'Les Etats du pays et duché de Brabant' *Standen en Landen XXXIII Assemblées d'états. 500 jaar parlementair leven in België. 1464-1964* (Leuven-Paris, 1965), pp. 7-13.

PETIT, R., 'Le règlement des Etats de Brabant de 1663' *Standen en Landen XXIV* (Leuven-Paris, 1962), pp. 145-173.

PRIMS, F., 'Strijd om zetels in de Staten van Brabant (1663)' *Antwerpiensia*, 23e reeks, (Antwerpen, 1953) pp. 42-45.

PRIMS, F., 'Bisschop Capello in de Staten van Brabant (1655)' *Antwerpiensia* 23e reeks (Antwerpen, 1953), pp. 39-41.

2. EERSTE STAND: GEESTELIJKHEID

2.1. Algemeen

PAPPAERT, R., *De geestelijkheid in de Staten van Brabant in de tweede helft van de zeventiende eeuw* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. K.U.Leuven (1966).

VAN UYTVEN, R., Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de late middeleeuwen, in *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en moderne tijden* (Bibliothèque de la Revue d'Histoire ecclésiastique, 47), Leuven, 1968, p. 48-134.

VAN UYTVEN, R. en DE PUYDT, J., 'De toestand der abdijen in de Oostenrijkse Nederlanden, inzonderheid der Statenabdijen, in de tweede helft der 18de eeuw. Het verslag de Külberg en de procesverbalen der abtskeuzen' *Bijdragen tot de Geschiedenis* 48 (1965), pp. 5-80.

2.2. Vertegenwoordigde leden

2.2.1. Prémontré

LEFEVRE, P., 'Documents relatifs à l'histoire norbertine conservés dans les archives des Etats de Brabant' *Analecta Praemonstratensia* II (1926), pp. 404-406.

VAN UYTVEN, R., 'De Premonstratenzerabdijen en de politiek in de Nederlanden' *De glans van Prémontré* (Heverlee, 1973) pp. 47-62.

2.2.1.1.   Averbode

KOYEN, M.H. 'Abbaye d'Averbode' *Monasticon belge IV. Province de Brabant* 3. (Liège, 1969), pp. 621-676.

LEFEVRE, P., *L'abbaye norbertine d'Averbode pendant l'époque moderne, 1591-1797. (Recueil des travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, 2e série, 4e fasc.)* (Louvain, 1924).

LEFEVRE, P., 'Vaes (Servais)' *Biographie nationale* 26 (Bruxelles, 1936-1938), kol. 24-27.

LEFEVRE, P., 'Steghen (Etienne-Pierre vander)' *Biographie nationale* 23 (Bruxelles, 1921-1924), kol. 766-767.

2.2.1.2.   Dielegem

GUYOT, G. *L'abbaye de Jette-Dielegem*. (Jette, 1978).

GUYOT, G. 'Henri-Ferdinand Huys, abbé de Jette-Dielegem de 1689 à 1720' *Le Parchemin* 21 (1974), pp. 8-29.

GUYOT, G., 'L'abbaye de Dielegem-Jette' *Comté de Jette. Annales* 8 (1971), pp. 17-45; 9 (1972), pp. 24-41 ; 10 (1973), pp. 3-32 ; 12 (1975-1976), pp. 43-78.

GUYOT, G., 'Les derniers abbés de Dielegem' *Comté de Jette. Annales* 13 (1977-1978), pp. 15-49.

KOYEN, M.H., 'Abbaye de Dielegem, à Jette-Saint-Pierre' *Monasticon belge IV. Province de Brabant* 3. (Liège, 1969) pp. 687-720.

2.2.1.3.   Grimbergen

850 jaar Grimbergen. 1978. Tentoonstelling : "Het Land van Grimbergen". De uitstraling van de abdij. Gedenkboek en catalogus. 16 april-30 juni 1978 (Grimbergen, 1978).

CONINCKX, H., 'Raubergen (Philippe van)' *Biographie nationale* 18 (1905), kol. 783-784.

SPILLEMAECKERS, C.L. *De abten van Grimbergen tot het einde van de 18de eeuw, 1128-1794* (Grimbergen, 1978).

WEYNS, G., 'Abbaye de Grimbergen' *Monasticon belge IV. Province de Brabant* 3 (Liège, 1969), pp. 721-746.

2.2.1.4.   Heylisse

KOYEN, M.H., 'Abbaye de Heylisse, à Opheylisse' *Monasticon belge IV Province de Brabant* 3 (Liège, 1969), pp. 747-771.

2.2.1.5. Park

D'HAENENS, A., 'Abbaye de Parc, à Heverlee' *Monasticon belge IV. Province de Brabant* 3 (Liège, 1969), pp. 773-827.

LENAERTS, P. (ed.), 'Journal de Libert de Pape, abbé du Parc (1648-1682)' *Analectes de l'Ordre de Prémontré* 7 (1911), pp. 117-132 ; 8 (1912), pp. 141-148, 157-164 en 185-192 ; 9 (1913), pp. 193-208 en 217-264 ; 10 (1914), pp. 323-356.

NOLS, Q., 'Jean-Masius, abbé du Parc (1635-1647)' *Analectes de l'ordre de Prémontré* 4 (1908), pp. 1-64 ; 5 (1909), pp. 65-75.

VAN EVEN, E., 'Jean Maes, trente-et-unième abbé de Parc' *Messenger de Sciences Historiques ou Archives des Arts et de la Bibl. de Belgique* (1870), pp. 343-350.

WEYNS, N.J., 'Drusius (Druys), Joannes' *Nationaal Biografisch Woordenboek* 3 (1968), kol. 279-285.

WEYNS, N.J., 'Masius (Maes), Joannes, abt, lid van de Staten van Brabant' *Nationaal Biografisch Woordenboek* 3 (1968), kol. 552-556.

WEYNS, N.J., 'Pape, Libert de, abt, lid van de Staten van Brabant' *Nationaal Biografisch Woordenboek* 4 (1970), kol. 641-652.

2.2.1.6. Sint-Michiels

VAN DEN NIEUWENHUIZEN, J. 'Abbaye de Saint-Michel à Anvers' *Monasticon belge VIII Province d'Anvers* (Liège, 1992), pp. 195-262.

WEYNS, N.J., 'Jean-Chrystostème vander Sterre, abbé de Saint-Michel d'Anvers' *Analecta Praemonstratensia* XLV (1972), pp. 94-123.

WEYNS, N.J., 'Sterre, Joannes Chrystostomus vander, abt, hagiograaf, lid van de Staten van Brabant' *Nationaal Biografisch Woordenboek* 4 (1970), kol. 783-789.

2.2.1.7. Tongerlo

ERENS, A., *Tongerloo en 's Hertogenbosch. De dotatie der nieuwe bisdommen in Brabant, 1559-1596 (Dissertatie tot het verwerven van den titel van doctor in zede- en geschiedkundige wetenschappen)* (Tongerlo, 1925).

KOYEN, M.C. en VAN DYCK, L.C. 'L'abbaye de Tongerlo' *Monasticon belge VIII Province d'Anvers* (Liège, 1992), pp. 263-375.

2.2.2. Cîteaux

2.2.2.1. Villers

BROUETTE, E. 'Abbaye de Villers, à Tilly' *Monasticon belge IV. Province de Brabant* 2. (Liège, 1968), pp. 341-405.

PLOEGAERTS, T. en BOULMONT, G., *Histoire de l'abbaye de Villers du XIIIe à la Révolution* (Nivelles, 1926).

2.2.2.2. Sint-Bernards

MARCUS, A., 'Abt Judocus Gillis van Puurs (1649-1660)' *Heemkundig Jaarboek voor Klein-Brabant* 6 (1971), pp. 3-20.

MARCUS, F., 'Abbaye de Saint-Bernard sur l'Escaut à Hemiksem' *Monasticon belge VIII Province d'Anvers* (Liège, 1992), pp. 31-79.

MARCUS, F., 'Sint-Bernards-aan-de-Schelde te Hemiksem' *Heemkundig jaarboek. Sint-Bernards-aan-de-Schelde. De Brabantse abdij in Hemiksem. De Kleinbrabantse abdij in Bornem* 30 (1995), pp. 9-68.

WYLLEMAN, L., 'Geschiedenis van de Sint-Bernardsabdij te Hemiksem' *Heemkundig jaarboek. Sint-Bernards-aan-de-Schelde. De Brabantse abdij in Hemiksem. De Kleinbrabantse abdij in Bornem* 30 (1995), pp. 69-106.

2.2.3. Reguliere kanunniken volgens Sint-Augustinus

2.2.3.1. Sint-Gertrudis

JACOBS, A., *L'abbaye noble de Saint-Gertrude à Louvain depuis son origine jusqu'à sa suppression* (Louvain, 1880).

SMEYERS, M., 'Abbaye de Saint-Gertrude, à Louvain' *Monasticon belge IV. Province de Brabant*. 4. (Liège, 1970), pp. 865-961.

2.2.4. Benedictijnen

2.2.4.1. Vlierbeek

SMEYERS, M., 'Abbaye de Vlierbeek, à Kessel-Lo' *Monasticon belge IV. Province de Brabant*. 1. (Liège, 1964), pp. 81-110.

SMEYERS, A., *De abdij van Vlierbeek* (Leuven, 1955).

SMEYERS, M., *De abdij van Vlierbeek te Leuven (Kessel-Lo)* (Leuven, 1978).

3. TWEEDE STAND: ADEL

GOOSSENS, Th., 'Een wapenboek van leden van het tweede lid der Staten van Brabant (1686-1707)' *Standen en Landen* 32 (1964), pp. 81-111.

JANSSENS, P., 'De Brabantse Statenadel tegenover het absolutisme (1587-1794)' *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel, 1985), pp. 185-208.

4. DERDE STAND: STEDEN

DE LEENER, F., *De steden en hun vertegenwoordigers in de Staten van Brabant in de tweede helft van de XVIIe eeuw* Onuitgegeven licentiaatsverhandeling K.U. Leuven (1967).

WILS, L., 'De werking van de Staten van Brabant, omstreeks 1550-1650, volgens Leuvense Archiefbronnen' *Standen en Landen V* (Leuven, 1953), pp. 3-19.

De abt van Middelburg:
ambachtsheer, dijkgraaf en prelaat

C. Dekker

Het thema 'De Norbertijnen in de politiek' valt ten aanzien van de abdij van Onze Lieve Vrouw te Middelburg in twee delen uiteen. Bij de stichting in de 12e eeuw speelde de internationale politiek ten aanzien van Zeeland een rol van betekenis, terwijl in latere eeuwen de abdij zelf een invloedrijk aandeel in de politiek en het bestuur in Zeeland wist te verwerven.

Omstreeks 1100 vormde Zeeland geen eenheid, al was die er wel ooit geweest. Tot het eind van de 10e eeuw stond Zeeland direkt onder het gezag van de Duitse koning, die er in de kuststreek enkele domeinen had, met Walcheren als het belangrijkste, en domaniale beampten. Omdat de reële aanwezigheid van de koning nihil was, konden die beampten ongetwijfeld hun positie versterken en het is dan ook niet zo verwonderlijk dat in latere eeuwen nog vele domaniale aspecten te herkennen zijn in de publieke instellingen, vooral met betrekking tot de ambachtsheren. Dit grondprincipe is gelijk in geheel Zeeland en moet dateren uit de tijd voordat Zeeland Beoosten Schelde, met als kern het domein Sunnonmeri, in 985 aan de graaf van Holland, en Zeeland Bewesten Schelde, met als kern het domein Walcheren, in 1012 aan de graaf van Vlaanderen in leen werden gegeven.

Behalve de aan de beide graven gekomen domeinen waren er vanouds ook uitgebreide bezittingen van enkele abdijen: die van Echternach, van Nijvel en Sint-Baaf te Gent. Zeeland behoorde tot het bisdom Utrecht, maar de spirituele invloed van de abdijen was naar verhouding groot, hetgeen blijkt uit verhalen van pelgrimages van zieken naar Gent en de aanwezigheid van Zeeuwen onder de Echternachse monniken. Die invloed had ook politieke trekjes. Toen omstreeks 1067 de Zeeuwen van Bewesten Schelde in opstand kwamen tegen de graaf van Vlaanderen, speelde de abdij van Echternach daarin een belangrijke rol aan de kant van de Zeeuwen, een Willibrordreliëk werd megedragen naar het slagveld en de buitgemaakte vaandels werden in de abdijkerk te Echternach opgehangen. Ook daarna bleef het woelig door onderlinge twisten, vermoedelijk tussen een pro-Vlaamse en een anti-Vlaamse (= Echternachse?) partij. Abt Thiofried van Echternach verbleef in 1103 zelf in Zeeland om de orde te bevorderen, waarbij hij in Middelburg als een vorst werd ingehaald. Middelburg in het begin van de 12e eeuw is te beschouwen als een stedelijke kern in opkomst, evenals Zierikzee, waar de Sint-Baafsabdij een belangrijke invloed had.

De grote politiek werd in die tijd beheerst door de strijd tussen keizer en paus als gevolg van de Gregoriaanse hervorming. Zeeland was te beschouwen als keizersgezind. Als redenen hiervoor zijn te noemen: vroeger stond het gebied direkt onder de keizer; de bisschop van Utrecht was keizersgezind; de Utrechtse kapittels die er kerken en tienden bezaten en de parochiegeestelijken aanstelden, waren zeer keizersgezind en tenslotte was ook de abdij van Echternach dat. De graaf van Vlaanderen daarentegen was gematigd Gregoriaansgezind en wilde wel kerkelijke hervorming, zij het liever niet via een grote internationale beweging, maar door plaatselijke omzettingen van seculiere kapittels in reguliere.

In Zeeland drong de hervormingsbeweging binnen in een extreme vorm door de prediking van Tanchelm en zijn medestander Everwacher. Deze rondtrekkende

predikers wisten een enorm enthousiasme op te wekken bij de Zeeuwen, die op geestelijk gebied weinig gewend waren. In hun uitgestrekt eilandengebied hadden zij maar ongeveer zes kerken, zodat hun kerkbezoek onmogelijk frequent kan zijn geweest. De klachten van geestelijke tijdgenoten over de *duritia gentis* en de *rudus populus* wijzen niet op een diep geestelijk leven. Maar door Tanchelm werden zij gegrepen, uitwassen van zijn beweging konden zij niet onderscheiden en zijn aansporing om geen tienden meer te betalen aan de Utrechtse kapittels moet koren op hun molen zijn geweest. De *démarche* van Tanchelm bij de paus om Zeeland onder de Gregoriaanse bisschop van Terwaan te stellen, zal de Zeeuwen koud gelaten hebben, maar viel in Utrecht bijzonder slecht.

Enkele jaren na de dood van Tanchelm in 1115 kwam in 1123 een beproefd hervormer naar Middelburg om er in de geest van het Vlaamse hervormingsstreven een regulier kapittel op te richten. Het was Albald, proost van een gelijksoortige instelling in Voormezele in het diocees Terwaan, die hij in 1100 zelf had gevormd door omzetting van een seculier kapittel. Ook sindsdien had hij zich in opdracht van de graaf van Vlaanderen en in samenwerking met de bisschop van Terwaan met hervormingswerk beziggehouden. Hij was dus niet de eerste de beste en het initiatief tot zijn overplaatsing naar Middelburg zal gezocht moeten worden bij de graaf. De vestiging van het kapittel binnen de grafelijke burg wijst daarop en wij mogen er van uitgaan dat de graaf ook de dotatie zal hebben verzorgd. Het ligt voor de hand dat hij met Albald als pion in zijn politiek meer greep op Zeeland Bewesten Schelde hoopte te krijgen. Met Utrecht, waar inmiddels de Gregoriaansgezinde bisschop Godebald de dienst uitmaakte, waren de betrekkingen verbeterd en het is mogelijk dat ook van die zijde medewerking is verkregen. De merkwaardige rol van Echternach in Zeeland lijkt na de vestiging van het kapittel grotendeels te zijn uitgespeeld.

Dat kon waarschijnlijk niet gezegd worden van de invloed van Tanchelm. In Antwerpen was kort tevoren de norbertijner Sint-Michielsabdij gesticht, uitgesproken in het teken van de bestrijding van de ideeën van Tanchelm, die door de orthodoxie als ketters werden bestempeld en in Antwerpen nog aanhang hadden. In Zeeland zal dit niet anders zijn geweest en uitbreiding van het arbeidsveld van de Norbertijnen in die richting lag voor de hand. In 1127 werd de norbertijner abdij van Onze Lieve Vrouw te Middelburg gesticht uit het bestaande kapittel met handhaving van Albald (als abt?), die er in 1130 stierf en begraven werd. Hoewel bisschop Godebald van Utrecht geen ervaring had met de nieuwe orde, heeft hij de stichting van de abdij bevorderd en verleende hij de Norbertijnen het *officium predicandi*, de bevoegdheid om in zijn diocees als rondtrekkende predikers op te treden, zoals Norbert van Gennep, de stichter van de orde, ook begonnen was en trouwens ook Tanchelm. Wellicht was de Utrechtse bisschop ook de aktie om Zeeland onder de bisschop van Terwaan te stellen niet vergeten en vond hij een internationale orde minder gevaarlijk dan een dochterkapittel van het diocees Terwaan.

Politiek vond er omstreeks die tijd een feit plaats, waarvan wij niet zoveel weten, maar dat voor de geschiedenis van Zeeland van beslissende betekenis was. De graaf van Holland drong Bewesten Schelde binnen en stelde zich daar in de plaats van de graaf van Vlaanderen. Een lange tijd van strijd tussen Vlaanderen en Holland was het gevolg, die in 1167 voorlopig eindigde met het Verdrag van Brugge, dat voorzag in een tweeherigheid over Zeeland bewesten Schelde. De abdij van Middelburg had aan die strijd geen deel. De Norbertijnen deden wat van hen werd verwacht. Zij maakten de abdij tot het geestelijk centrum van Zeeland, deden het Tanchelmisme verdwijnen, bedreven aktieve zielzorg en stichtten vele parochies. De materiële basis werd breder door uitbreiding van het goederenbezit, afkomstig van de graaf van Holland en de ambachtsheren. Ambachtsheren waren in Zeeland de openbare gezagsdragers met lage jurisdictie. Het waren edelen, die de graaf van Holland door een leenband aan zich had gebonden. Zij waren voogd over de onedele ingezetenen van hun ambachten, die dus in

een zekere onvrije verhouding tot hen stonden. Merkwaardig voor overheidsgezag waren de ambachten splitsbaar, erfelijk en verhandelbaar, met als gevolg dat zij voortdurend in beweging waren en zeer talrijk. Dertig ambachtsheren in een parochie was geen uitzondering. Uitoefening van de lage jurisdictie in het kader van het ambacht was vaak onmogelijk en aanvankelijk oefenden de ambachtsheren die dan ook uit met landschepenen, bevoegd voor een groot gebied, maar sinds de toename van het aantal parochies in de tweede helft van de 12e eeuw diende de parochie als kader van de rechtspraak. De ambachtsheren waren in de regel de initiatiefnemers van parochiestichting en hadden daarna het voordrachtsrecht bij pastoorsbenoeming. In de loop van de tijd kwamen zeer belangrijke en rijke ambachtsherenfamilies naar boven, zoals Van Borsele, Van de Maalstede, Van Haamstede, Van Renesse, Van Kruiningen en Van Brigdamme, die kleine ambachtsheren wisten uit te schakelen, die dan vaak vervielen tot gewone boeren, zij het met een edele status.

In 1273 werd de abt van Middelburg ambachtsheer door koop van ambachten in de parochie Oostkapelle. Hij voerde daarbij een bewuste politiek door uitschakeling van zes kleine heren en nog eens zes in 1277. Hij verkreeg daarmee de lage jurisdictie over 1200 gemeten land in Oostkapelle. Een geestelijke ambachtsheer was geen nieuw verschijnsel. Al in de late 12e eeuw waren de Cisterciënzer abten van Ten Duinen en Ter Doest ambachtsheer op Zuid-Beveland. Hun doel daarbij was geweest een autonome regeling van de waterstaat te verwezenlijken. In 1273 kan dat niet gegolden hebben voor de abt van Middelburg, want Oostkapelle was geen waterstaatkundige entiteit, maar behoorde tot het waterschap van de Vijf Ambachten. Welke voordelen kan de abt dan gehad hebben bij zijn koop?

De abdij had veel grond en een belangrijke uithof in Oostkapelle. De pachters daarvan stonden niet alleen onder de jurisdictie, maar ook onder de voogdij van hun ambachtsheren, die hen bovendien ter heervaart konden oproepen. Als ambachtsheer kon de abt (in overleg met de andere ambachtsheren in de parochie) voortaan zelf de schout en de schepenen aanstellen en zelf aanwijzen wie voor heervaart in aanmerking kwam. Als speciaal voorrecht van de graaf mocht de schout van Oostkapelle voortaan ook de heervaartslieden aanwijzen op 164 gemeten abdijsland elders. De pachters van de abdij waren voortaan vrij van de bevoogding door derden. Ook financieel zat er nog een voordeel aan het ambachtsbezit, want de ambachtsheren indén de belasting in hun ambacht, maar hoefden daarvan maar een deel af te dragen aan het grafelijk kantoor. De rest was voor hen.

In de loop van de tijd heeft de abt als ambachtsheer in Oostkapelle er naar gestreefd zijn mede-ambachtsheren uit te schakelen, of althans een zo groot overwicht op hen te krijgen dat hij zijn wil kon opleggen. In de 16e eeuw is het gemetsgetal van het ambacht van de abt dan ook gestegen tot 2475, praktisch de hele parochie. Bovendien heeft hij buiten Oostkapelle in 1323 de ambachtsrechten over de uithof Zuidtiende, in 1324 over de uithof Noordtiende en in 1387 over het abdijsland in Geersdijk op Noord-Beveland aangekocht. Met in totaal 3581 gemeten ambacht behoorde de abt sindsdien tot de grote ambachtsheren, maar bij lange na niet tot de grootste!

Was de nieuwe status van ambachtsheer voor de abt slechts van lokale betekenis of speelde er ook een groter belang mee? Aanvankelijk nauwelijks. Van een regionaal bestuurscollege was in het 13e eeuwse Zeeland geen sprake. De graaf regelde alles zelf en trad hoogstens *ad hoc* in overleg met edelen uit de omgeving, waar hij vertoefde, of met edelen wie de rechtshandeling aanging. Hen ontmoeten wij sinds de eerste helft van de 13e eeuw als getuigen in de grafelijke oorkonden of als medezegelaars. Bij Zeeuwse zaken was meestal de heer van Voorne aanwezig, maar soms ook wel de abt van Middelburg, zoals bij Hollandse zaken soms de abt van Egmond. Het waren de belangrijkste geestelijken in het graafschap en als zodanig werden zij bij

rechtshandelingen, met name wanneer die de kerk aangingen, door de graaf gevraagd. In de tweede helft van de eeuw vormde zich onder Floris V een grafelijke raad, maar daarvan maakte de abt van Middelburg geen deel uit. Op algemeen Zeeuws niveau waren er maar twee aangelegenheden waarbij de ambachtsheren gezamenlijk optraden. Als *homines comitis* moesten zij de bede consenteren, waarvoor zij traditioneel te Kats bijeenkwamen, en zij bemanden de hoge vierschaar, een feodaal gerecht met bevoegdheid in criminele zaken. Natuurlijk namen niet alle ambachtsheren aan deze activiteiten deel en ten aanzien van de abt is het onwaarschijnlijk dat hij er zich mee ingelaten heeft. Dat hij niet politiek actief was, blijkt ook uit zijn afzijdigheid in de ernstige controverse, die in 1290 en volgende jaren de meeste ambachtsheren tegenover de graaf van Holland plaatste.

In de 14e eeuw werden de *homines comitis* meer en meer bij belangrijke politieke beslissingen betrokken, evenals de grafelijke raad hadden zij een adviserende rol. Ook de steden werden door de graaf geraadpleegd. De abt van Middelburg zien wij nu telkens bij regeringshandelingen aanwezig, maar aanvankelijk is onduidelijk of hij dat is als lid van de raad of als *homo comitis*. Omstreeks het midden van de 14e eeuw zijn de eerste kenmerken van een standenvertegenwoordiging waarneembaar, als de ambachtsheren en de steden afzonderlijk gaan beraadslagen. In de partijstrijd van die dagen zijn de ambachtsheren te kenschetsen als conservatief-feodaal (Hoeks) en de steden als modern en conform de principes van Filips van Leiden een krachtig landsheerlijk bestuur nastrevend (Kabeljauws). De abt hoorde tot de ambachtsheren, maar was zeker niet tegen een krachtig centraal bestuur, hetgeen tot uiting kwam in zijn optreden met betrekking tot de waterstaat.

Sinds de late 12e eeuw waren op Walcheren, evenals op Zuid-Beveland, door samenwerking van ambachtsheren 'wateringen' tot stand gekomen, samenwerkingsverbanden met het oog op de waterlozing en de waterkering, die een aantal parochies omvatten. In het begin van de 14e eeuw had de graaf een landsheerlijk ambtenaar, de dijkgraaf, boven de wateringen van Walcheren gesteld, maar vrij snel moest dit ambt worden gesplitst per watering en zag de graaf zich genoodzaakt er ambachtsheren mee te belasten. Het bepalen van de hoogte van de waterschapsbelasting, de inning ervan en de besteding van de gelden werd dus per watering geregeld en als een van de wateringen een bijzonder slechte dijk te repareren had, dan was dat pech, maar het ging de andere wateringen niet aan.

Dit standpunt van de ambachtsheren en dijkgraven was ingegeven door eigenbelang, maar erg kortzichtig omdat de wateringen onderling niet door binnendijken van elkaar waren gescheiden. Een doorbraak van een bedreigde dijk zou ze alle kunnen doen onderlopen. De dijk van Dishoek in het zuidwesten was zo'n bedreigde dijk en toen die in 1355 in een noodsituatie verkeerde, gaf de graaf het stadsbestuur van Middelburg opdracht om, met wie het daarbij betrekken wilde, toe te zien op de dijken van heel Walcheren. De stad, waarvan de poorters belangen hadden overal op het eiland, stak veel geld in de reparatie van de dijk en vormde met de heer van Veere uit het geslacht Van Borsele als grootste ambachtsheer, en de abt van Middelburg een commissie van toezicht. Ook dezen waren op het hele eiland gegoed en huldigden niet het particularistische standpunt van de andere ambachtsheren, die vaak slechts in één watering belangen hadden. De noodmaatregelen door de commissie genomen, moesten bekostigd worden door de geërfden van heel Walcheren. Het verzet van de dijkgraven en de ambachtsheren was hevig en leidde in 1358 tot een openlijk gevecht met het stadsbestuur. Jan van der Goes, abt van de abdij van Onze Lieve Vrouw, werd daarbij gedood door Boudijn van Brigdamme, dijkgraaf en ambachtsheer, waarbij het niet duidelijk is of de abt zich geheel geconformeerd had aan het centralisatiestreven van de stad of dat hij tussen de partijen trachtte te bemiddelen.

Ook na dit incident trad de commissie van 1355 zo nu en dan bij noodsituaties op, tot ze tenslotte een semi-permanent orgaan werd: de 'directie' van Walcheren. Met de grafelijke rentmeester van Bewesten Schelde namen de burgemeesters van Middelburg, de heer van Veere en de abt de beslissingen en zagen toe op de uitvoering. De dijkgraven zagen hun taak gereduceerd tot een louter uitvoerende, maar daarbij konden ze het de 'directie' knap lastig maken. In 1385 wist de abt zichzelf door de graaf te laten benoemen tot dijkgraaf van de watering van de Vijf Ambachten, waarin Oostkapelle lag, en zo de beraming en de uitvoering van waterstaatswerken, althans voor die watering, in zijn persoon te verenigen. Direct stelde hij de door hem benoemde schout van Oostkapelle aan tot onderdijkgraaf. De heer van Veere werd daarop ook dijkgraaf in een watering.

In de loop van de 15e eeuw kwamen de Staten van Zeeland, ontstaan uit de grafelijke raad, tot volle ontwikkeling toen de twee standen, te weten een wisselend aantal grote ambachtsheren, waaronder de abt, en de steden samen gingen vergaderen. Aanvankelijk bestond naast deze 'standenvertegenwoordiging' ook nog steeds de 'landsvertegenwoordiging', te weten de *homines comitis*. Een commissie uit hen, bestaande uit negen ambachtsheren, waaronder de abt, kreeg in 1452 de belangrijke opdracht een nieuwe landskeur voor Zeeland voor te bereiden. Later smolten de 'landsvertegenwoordiging' en de 'standenvertegenwoordiging' samen en waren het voortaan ook de Staten die de bede toekenden en daarbij aan de graaf algemene en bijzondere toezeggingen ontlokten.

Onder Karel de Stoute was in de beschrijvingsbrieven voor de Statenvergaderingen voor het eerst sprake van 'prelaat, edelen en steden', ongetwijfeld naar analogie van de situatie in andere Bourgondische landen, waar de prelaten een afzonderlijke stand vormden als vertegenwoordigers van de kerkelijke grondbezitters. Ongemerkt werd ook de abt van Middelburg meer en meer als zodanig gezien en werd hij als prelaat opgeroepen en niet meer als een van de ambachtsheren. Langzamerhand kwam nu de aanduiding 'prelaat', die voorheen niet gebezigd werd, in gebruik voor de abt als lid van de Staten, terwijl hij in kerkelijke en geestelijke aangelegenheden gewoon 'abt' bleef. Dat de ambachtsheerlijkheid echter de basis vormde voor zijn zitting in de Staten kwam duidelijk tot uiting toen in 1517 Filips van Bourgondië, ambachtsheer van Souburg, bisschop van Utrecht werd. Voortaan waren er twee prelaten in de Staten van Zeeland en ging Filips van Bourgondië geruisloos over van de stand der edelen naar de stand van de prelaten. Dit was echter een kortstondige situatie en na de dood van de bisschop in 1524 was er weer één prelaat. De enige andere die als ambachtsheer zitting in de Staten had kunnen nemen, te weten de abt van Ter Doest in Vlaanderen, heeft nooit enige ambitie in die richting getoond.

Naar analogie van de Staten van Zeeland werd nu ook de 'directie' van Walcheren in waterstaatszaken meer en meer als Staten van Walcheren aangeduid en werden de leden als vertegenwoordigers van de geërfden gezien, die standsgewijs optraden. Ook op Zuid-Beveland kregen de geërfden steeds meer invloed op de gang van zaken in de watering en ook hier was sinds het begin van de 16e eeuw sprake van een standsgewijze vertegenwoordiging met de aanduiding 'Staten' en was de abt van Middelburg er bij betrokken. Op Zuid-Beveland was hij echter geen ambachtsheer en kon hij zich slechts doen gelden als kerkelijk grondbezitter. Zijn stem was er van minder gewicht dan op Walcheren.

Inmiddels werd het aantal deelnemers aan de vergaderingen van de Staten van Zeeland, die nu steeds in Middelburg werden gehouden, kleiner en vaak waren het dezelfde die ook de Staten van Walcheren vormden, waardoor de Zeeuwse Statenvergadering op de beraadslagingen van de Staten van Walcheren ging lijken en soms het karakter kreeg van een Walchers onderonsje. Er werd standsgewijs gestemd en dus hadden 'prelaat en edelen' twee stemmen tegen de steden één. Omdat de abt en

de ambachtsheren meestal eensgeestes waren konden zij de steden overstemmen. Zij gingen zelfs een apart college vormen met een eigen secretariaat, dat de beraadslagingen en de beslissingen voorbereidde.

Resumerend kan worden gesteld dat de abt van Middelburg in de 15e en 16e eeuw als 'prelaat' een belangrijk aandeel had in het bestuur van Zeeland en als lid van de Staten van Walcheren en dijkgraaf een nog groter aandeel in het bestuur van Walcheren. In beide hoedanigheden koos hij voor de belangen van de ambachtsheren. Voor de inname van eigen standpunten of de ontplooiing van initiatieven hebben wij geen bronnen. Aan zijn optreden kwam een einde toen de abdij in 1574 werd opgeheven en zijn plaats in de Staten werd toegekend aan de steden Veere en Vlissingen als beloning voor hun heeding in de Opstand. Voortaan hadden de steden het overwicht in de Staten en het was slechts te danken aan het feit dat Willem van Oranje heer van Veere werd, dat het ambachtsheerlijk element nog iets voorstelde.

Cornelis Dekker

Selectieve bibliografie

DEKKER, C., 'De vertegenwoordiging van de geërfden in de watering van Zeeland bewesten Schelde in de middeleeuwen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 89(1974), pp. 345-374.

DEKKER, C., *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen, 1971; 2e druk Krabbendijke, 1982).

HENDERIKX, P.A., 'De stichting van de Onze-Lieve-Vrouwe-abdij te Middelburg en het patronaatsrecht van de abdij in een groot aantal parochiekerken in Zeeland', *Abdij en stad. Verslagen van de zesde contactdag, Werkgroep Norbertijnse geschiedenis in de Nederlanden* (Brussel, 1996).

HENDERIKX, P.A., 'De zorg voor afwatering en dijken op Walcheren voor circa 1400', *Duizend jaar Walcheren* (Middelburg, 1996), pp. 23-36.

LEMMINK, F.H.J., *Het ontstaan van de Staten van Zeeland en hun geschiedenis tot het jaar 1555* (Roosendaal, 1951).

PRIESTER, L., 'De besturen van Walcheren, circa 1400-1574', *Duizend jaar Walcheren* (Middelburg, 1996), pp. 41-52

Curricula van de sprekers

Arnoud-Jan A. Bijsterveld

Dr. Arnoud-Jan A. Bijsterveld (Waalre 1962) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen en de Universiteit van Amsterdam. In 1993 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit te Amsterdam op een proefschrift getiteld *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*. Sinds 1995 is hij aan dezelfde universiteit werkzaam als postdoc. Zijn onderzoek in het kader van het project *Gift exchange* als instrument van sociale integratie en politieke machtsvorming in het Maas-Demer-Scheldegebied, circa 950 - circa 1250' wordt mogelijk gemaakt door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

- Van Heutszstraat 13, NL-6521 CS Nijmegen (024-3227866)

Piet Avonds

Prof. dr. Piet Avonds (Turnhout 1944) studeerde geschiedenis aan de universiteiten van Antwerpen en Gent. Hij verdedigde in 1981 zijn proefschrift *Ideologie en politiek. Brabant tijdens de regering van hertog Jan III van Brabant (1312-1356)* o.l.v. promotor prof. em. dr. R.C. van Caenegem. Hij publiceerde twee boeken over de regering van deze hertog (Brussel, 1984 en 1991). Samen met J.D. Janssens schreef hij *Politiek en literatuur. Brabant en de Slag bij Woeringen (1288)* (Brussel, 1989). Begin 1998 verschijnt zijn *Koning Artur in Brabant (12de-14de eeuw)*.

- Dieseghemlei 81, B-2640 Mortsel (03/448.06.78)

Stijn van de Perre

Lic. Stijn van de Perre (Aalst 1966) studeerde aan de K.U. Brussel en K.U. Leuven. Hij behaalde in 1990 zijn diploma van licentiaat moderne geschiedenis met een verhandeling over *Het leefkader van de Sint-Cornelius- en Sint-Cyprianusabdij te Ninove. Een zoektocht doorheen structuren en netwerken (1391-1510)*. Van 1990 tot 1995 was hij wetenschappelijk medewerker aan het Centrum voor Fiscale Geschiedenis, verbonden aan EHSAL Brussel. Momenteel is hij educatief medewerker van Universiteit Vrije Tijd Davidsfonds v.z.w.

- Molenbergstraat 123, B-1700 Dilbeek (02/569.32.66)

Cornelis Dekker

Prof. dr. Cornelis Dekker (1933) studeerde middeleeuwse geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Gent en promoveerde in 1971 tot doctor aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen*. Van 1961-1991 was hij werkzaam bij het rijksarchief in de provincie Utrecht, sinds 1975 als rijksarchivaris. Vanaf 1967 was hij gedurende verschillende jaren docent aan de rijksarchiefschool in de paleografie en de geschiedenis van de kerkelijke instellingen, sinds 1970 tevens docent in de paleografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en van 1981-1996 hoogleraar in de archiefwetenschap en de paleografie aan de Universiteit van Amsterdam.

- Singel 103, NL-3984 NX Odijk (030-6562509)

Inhoudsopgave

Werkgroep Norbertijnse Geschiedenis in de Nederlanden	5
Inleiding	7
A.-J.A. Bijsterveld. <i>Een nieuwe orde? De politieke en religieuze ontwikkelingen in het Maas-Demer-Scheldegebied in de elfde en twaalfde eeuw en de stichting van norbertijnenabdijen in het tweede kwart van de twaalfde eeuw.</i>	9
<i>Literatuur</i>	31
P. Avonds. <i>Bij de geboorte van de eerste stand in Brabant. De norbertijner abdijen in de Brabantse politiek tijdens de veertiende eeuw</i>	39
<i>Bibliografische oriëntatie.</i>	46
S. van de Perre. <i>De witte macht. Politieke rol van de premonstratenzers in de Staten van Brabant.</i>	47
<i>Selectieve bibliografie</i>	58
C. Dekker. <i>De abt van Middelburg: ambachtsheer, dijkgraaf en prelaat.</i>	65
<i>Selectieve bibliografie</i>	73
Curricula van de sprekers	75
Lijst van de deelnemers	77
Inhoudsopgave	81

D/1997/0942/9

Besteladres:
H. Janssens, Abdijstraat 1, B-3271 Averbode